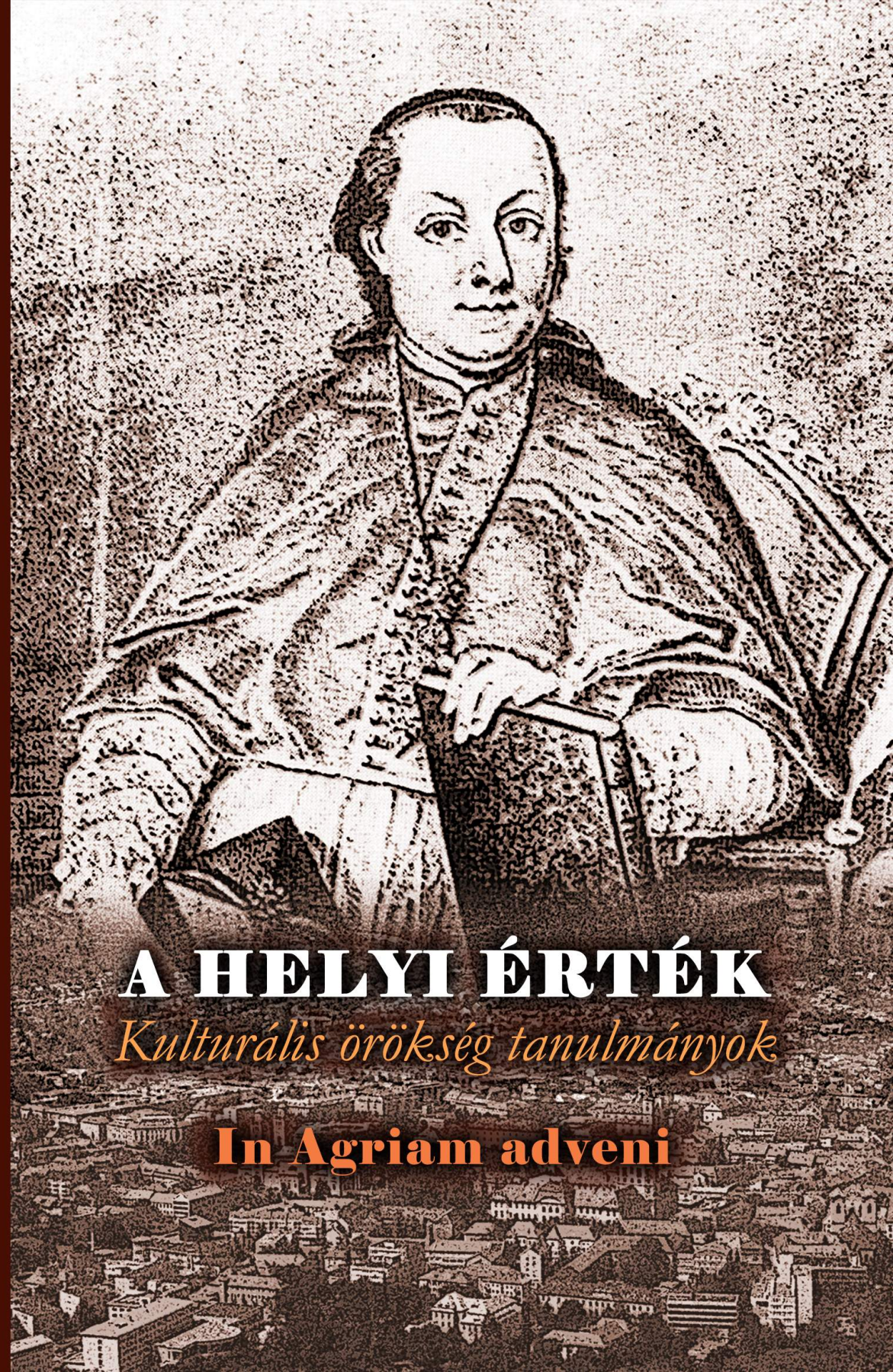


Eger, Líceum Kiadó 2013



A HELYI ÉRTÉK

Kulturális örökség tanulmányok

In Agriam adveni

A HELYI ÉRTÉK
IN AGRIAM ADVENI

A HELYI ÉRTÉK

Kulturális örökség tanulmányok 1.

1.

Szerkesztő bizottság

Monok István (elnök)

Czeglédi László

Kis-Tóth Lajos

Petercsák Tivadar

Verók Attila

ISBN 978-615-5250-26-2

In Agriam adveni

Konferencia
Eszterházy Károly Egerbe érkezésének
250. évfordulója emlékeztére
2012. október 25.



Eger, Líceum Kiadó
2013

A konferencia az
„Eszterházy 250” emlékév
keretében került megrendezésre, az
Eszterházy Károly Főiskola, és az
Egri Főegyházmegye
Együtműködésével
2012. október 25-én

A kötetet szerkesztette

MONOK ISTVÁN

Technikai szerkesztő

NAGY SÁNDORNÉ

Tartalomjegyzék

Hauser Zoltán az Eszterházy Károly Főiskola rektorának köszöntője	7
Ternyák Csaba az Egri Főegyházmegye érsekének köszöntője	9
Monok István a szerkesztő bevezetője	11
Bitskey István Eszterházy Károly helye Közép-Európa művelődés- történetében	13
Szögi László Eszterházy Károly helye a magyar felsőoktatás történetében	23
Szelestei N. László Eszterházy Károly, a püspök	34
Véghseő Tamás Eszterházy Károly és a görögkatolikusok	44
Tóth Tamás <i>A Collegium Germanicum et Hungaricum szerepe</i> Eszterházy Károly életében	55
Maurizio Tani Arte, propaganda e costruzione dell'identità nell'Ungheria del XVIII secolo. Il caso della grande committenza di Károly Eszterházy, vescovo di Eger e signore di Pápa	71

Hauser Zoltán az Eszterházy Károly Főiskola rektorának köszöntője

Excellenciás Érsek Úr! Püspök Úr! Professzor urak, főigazgató úr, minden kedves vendégünk, és nem utolsó sorban a mai és a holnapi nap előadói!

A mai első eseményről átsétálva jutott eszembe, hogy a Barkóczy útról érkezünk, ahol Eszterházy-szobrot avattunk, és a hely, ahol vagyunk, az az Oratorium Artium Pyrkerianum. Nincs itt semmi szóképzavar, hanem egy nagyszerű egység ebben, hiszen amikor Eszterházy Károly Egerbe érkezésének 250 éves évfordulójáról beszélünk, akkor egy olyan hagyaték továbbápolására is gondolunk mindig, ami Barkóczy püspök úr egri életéhez, tevékenységéhez köthető. De a 185 éve Egerben a püspöki széket elfoglaló Pyrker János László hasonló, sőt nehezen megkülönböztetően nagy jelentőségű nyomot hagyott a város életében, ami a mi szemüvegünkön keresztül nézve elsősorban a magyar nyelvű pedagógusképzés megalapításában ragadható meg. Ezért az Eszterházy-évben ölelkeznek olyan események és történések, amelyek egészen napjainkig vannak ránk nagyon nagy hatással. Mi ezeken a vállakon állunk, és ezért messzire látunk. Ez a mi legnagyobb értékünk, és a legnagyobb erősségünk a jövő tekintetében. Ezért azt gondolom, hogy az az elhatározás, amit az Egri Főegyházmegyével, Heves Megyével kötöttünk egy emlékév indítására, az egy nagyszerű vállalkozás és döntés volt. Ezért is terjesztettem 2012. június 27-én az intézmény Szenátusa elé egy javaslatot, melynek a határozata, hogy 2012. július 1-jével Eszterházy-emlékévet indítunk, és a jelenleg folyó akadémiai évet *Eszterházy 250* mottóval jubileumi tanévvé nyilvánítjuk. A mai esemény egy fontos állomása ennek az ünneplésnek, amelyet továbbiak követnek. Minden részletére nem fogok kitérni, egyre viszont igen, mert ha úgy tetszik, az év nyitása, ahol Habis

polgármester úr a megyét is képviselve, Ternyák Csaba érsek úr a főegyházmegyét, jómagam pedig a líceumi felsőoktatást képviselve ennek az épületnek a díszudvarán nyilvánítottuk közösen egy esti hangversenyt megelőzően emlékévvé a most már zajló időszakot. Ha úgy tetszik, ez volt a nyitóesemény, de ez a mai konferencia az egész emlékév vonatkozásában kiemelt jelentőségű. És lesz még egy kiemelt jelentőségű esemény, amit az akadémiai év zárására tervezünk. Sokak számára ismert ez a szándék. Most fel szeretném villantani, hogy mi is az, amivel zárni szeretnénk ezt az akadémiai évet. Befejeződött 18 nagyjelentőségű fejezet megírásával az a könyv előkészítése, amely az egr-i *Domus Universitatis* és *Lyceum*, alcím: *oktatás, tudomány, művészet 1763–2013* címet viseli. Több mint félezer oldalon fogalmazták meg jeles szerzők ebben a 18 fejezetben azt az életművet, amelyet Eszterházy Károlyhoz köthetünk. Itt és most invitálok mindenkit ennek a könyvbemutatójára 2013 júniusába, és egyben be is jelentem, hogy ennek a könyvnek a születése a szellemi munka után a könyvtervezés, építés, a könyvnyomtatás, a nagy formátumú megjelenés pályájára került.

Tisztelt Konferencia!

Szeretném megköszönni a szervezőknek, a szervezőbizottságnak, különösképpen Monok István és Buda Péter uraknak, hogy a mai napig elvezették az előkészítő munkát, és a meghívóból is láthatóan egy sikeres esemény megnyitásán köszönhetem Önöket. Meg szeretném köszönni az előadóknak, hogy elfogadták az invitálást, fontosnak és méltónak tartották ezen a konferencián előadásokat megtartani, és hozzájárulni az Eszterházy-életmű méltatásához.

Kérem, hogy érezzék jól magukat a mai és a holnapi nap is abban az épületben, amely éppen a 250 éves jubileum alkalmára teljesen megújult állapotban tudja üdvözölni mindannyiukat!

Ternyák Csaba az Egri Főegyházmegye érsekének köszöntője

Tisztelt Rektor Urak, Professzor Urak, Főtisztelendő Atyák, Tisztelt Hallgatóim!

Mózes Törvénykönyvében olvassuk: „Tisztelt apádat és anyádat, amint az Úr, a te Istened parancsolta neked, hogy hosszú életű légy és jól menjen a sorod azon a földön, amelyet az Úr, a te Istened ad neked „(MTörv 5,16)! Az alapítók és az elődök iránt táplált tisztelet és megbecsülés hasonló szellemi, lelki és érzelmi horizonton válik érthetővé, mint a szüleink iránti tisztelet, még akkor is, ha némely területen esetleg sikerül új összefüggéseket felfedeznünk, vagy az előttünk járóknál mélyebbre ásunk egyes témákban. Soha ne feledjük a 12. századi francia teológus, Bernard de Chartres szavait: „Mi magunk törpék vagyunk, de óriások vállán állunk, ezért messzebbre nézhetünk, és többet láthatunk, mint az elődeink.”

Kétségtelenül, számunkra egy ilyen óriás volt Eszterházy Károly egri püspök, Heves Megye főispánja, a Líceum alapítója és építtetője. Amikor Egerbe érkezésének 250. évfordulóján az Egri Főegyházmegye, az Eszterházy Károly Főiskola és a Heves Megyei Kormányhivatal rendezésében két napos tudományos konferencián emlékezünk rá, büszkeség és öröm tölt el bennünket, kései utódait. Felelősek és hálásak vagyunk az örökségért, amit ránk hagyott. Nélküle és műve nélkül nemcsak intézményeink, de egyéni életünk is biztosan más lenne, talán színtelenebb, unalmasabb. Nemcsak Eger városa, hanem egész Magyarország lenne szegényebb egy nagyszerű épülettel, az elszánt egri egyetemi álom kőbe faragott reményével. Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról, hogy ő elsősorban püspök volt, aki egyházlátogatásai során közvetlenül is megismerte a török utáni állapotokat, ezért a papképzést és a templomok építését

fő preferenciájának tartotta. Neki köszönhetjük az egyházmegye életében fontos szerepet betöltő számos templom építését is.

Hálásan köszönöm tudós előadóinknak, hogy különféle szempontok alapján bemutatják nekünk előbb Eszterházyt, az egyházi embert, majd a főispánt és az oktatáspolitikust. Biztos vagyok benne, hogy előadásaik nyomán egy olyan egyházi és közéleti ember képe rajzolódik ki majd előttünk, aki nagy lendülettel, hatalmas energiákkal és őszinte meggyőződéssel, máig ható példát mutatva végezte feladatát. A történelem csak akkor lesz életünk tanítómestere, ha a tanítvány alázattal közelít a mesterhez, ez igaz még akkor is, amikor az egyes döntéseket ma értetlenül vagy csodálkozva szemléljük, mert nem eshetünk abba a hibába, hogy a történéseket nem saját korának körülményei között akarjuk megérteni, hanem mai ismereteink és elvárásaink alapján.

Ezekkel a gondolatokkal kívánok jó munkát a konferencia minden előadójának és hallgatójának.

Monok István a szerkesztő bevezetője

Napjainkban, amikor nem csupán hazánk, a mostani Magyarország, hanem az egész pénzügyi Európai Unió hangos olyan vitáktól, amelyek a kisebb országoknak egy nagyobb egységbe tagozódása problémái miatt támadtak, érzékenyebbek, és egyben nyitottabbak lehetünk azon korszak gondjaira is, amely a Magyar Királyságnak és Erdélynek a Habsburg Birodalomba integrálása körül támadtak. Eszterházy Károly, egy magyar főúri család, és egyben Magyar Királyság katolikus klérusának tagja többes identitású értelmiségi kellett, hogy legyen.

Családjából a Magyar Szent Koronához való hűség hagyományát hozta magával, amely párosult a Korona országait a török uralom alól felszabadító császár iránti lojalitással. Főúrként ismerte birtokainak, a felelőssége alá tartozó bízott megyének a napi gondjait, és tudta, hol húzódnak a birodalmi nagy családok, és a magyar nemeség érdekhátárai. Katolikus egyházi vezetőként ismerte a többfelekezeti Magyar Királyság vallási vitáit, és főként a felekezetek egymás közötti napi torzsalkodásait is.

Az egyetemes katolikus keresztény anyaszentegyház érdekei mindig túlmutattak az egyes országok, főként az egyes nemzetiségek érdekein. Ennek az eszmének a képviselőjeként tehát, magyar-ként, ismét kompromisszumokra kényszerült.

Megismert több európai nagyvárost, köztük Rómát. Onnan Egerbe jönni, itt dolgozni, biztosan olyan élmény, amelynek alapja a kontraszt, a hallatlan nagy távolság a két világ közt. Az értelmiségi sokféleképpen élheti át ezt a különbség érzést. Az alkoholizmusba meneküléstől a lázas tenniakarásig. Eszterházy Károly a tervezett, koncepciózus, folyamatos és fegyelmezett munkát választotta. Korának egyetemes egyháza érdekeit úgy érvényesítette, hogy az annak képviseletére elhivatottakat a lehető legjobb felkészültséggel

küldje munkába. Elődjei munkájára támaszkodhatott, de roppant távlatokba látva, nagy tervek megalapozásába fogott. Lépésről lépésre sok mindent meg is tudott valósítani a tervekből.

A konfliktusok, amelyek életét, munkálkodását kísérték, a rendszerbe kódoltan léteztek. Az egyik kód – hiszen mindannyian ilyenek vagyunk –, a saját maga esendősége, néha merev ragaszkodása eredeti gondolataihoz. De a konfliktus elemek többségét a Magyar Királyság akkori európai helyzete – nem létező nemzetközi jogi entitása – jelentette. Egy nagy birodalom egyik tartományaként, a központ elvárásainak is meg kellett felelni. Ezek az elvárások persze segítették is munkájának nagy részét. Saját egyházának pozícióit közös erővel erősítették, a központ is akarta a társadalom műveltségi szintjének emelését, a gazdasági élet modernizálását, a hivatali írásbeliség fegyelmeztette tételét, elterjesztését. Ez az összefogás segített a pápa érdekinek érvényesítésében is.

Ő azonban olyat is akart, amely már nem fért el a központ által kidolgozott keretekben. Ilyen volt például az egyetem alapítása. A központ – főként II. József uralkodása idején – a világi és az egyházi hatalom elválasztásában már másként gondolkodott mint ő, vagy az őt mindkét hatalmi helyzetében megtartani akarók.

A konferencia előadásait úgy válogattuk össze, hogy azok egyfajta választ adjanak azokra a kérdésekre, amelyeket Eszterházy Károly is nap, mint nap fel kellett, hogy tegyen magának. Kötetünk sajnos csonka. Eredeti elképzelésünkben egy olyan előadás is szerepelt, amelyik a birodalmi felsőoktatási koncepció kidolgozói szemszögéből mondja el véleményét az eгри egyetemi tervekről, de sajnos erre az előadásra nem került sor. Elhangoztak – az előadók azonban a kötet számára nem írták meg szövegüket – olyanok is, amelyek a püspök és a Szentszék viszonyát elemezték, illetve egy olyan is, amelyik a főispán püspököt állította elénk.

Bízunk azonban abban, hogy kis füzetünk mostani írásai is közelebb visznek bennünket Eszterházy Károly személyiségéhez.

Bitskey István
Eszterházy Károly helye Közép-Európa
művelődéstörténetében

Eszterházy Károly életművének megítélésében, kultúrtörténeti helyének meghatározásában mára már bőséges szakirodalom áll rendelkezésünkre, ez egyrészt megkönnyíti, másrészt bonyolultabbá is teszi kultúrtörténeti helyének kijelölését. Egyfelől támpontot jelentenek az egyháztörténeti, helytörténeti, művészettörténeti, könyvtörténeti kutatások eredményei, másfelől egymással nem mindenben harmonizáló értékelések és minősítések is megfogalmazódtak vele kapcsolatban. A kései barokk és a felvilágosodás eszmeköre között egyébként sem könnyű elkülöníteni az egyes eszmei, politikai, művészeti, vallási áramlatokat, az egeri püspök sokoldalú műveltsége, európai tájékozottsága, főpapi–főispáni méltóságának egyidejű képviselése pedig még inkább megkívánja az árnyalt minősítések megfogalmazását. A róla kialakított öszkép kialakításához jelen konferencia is sokban hozzájárult, mindezt most csak néhány karakterisztikusnak mutakozó jelenség hangsúlyozásával egészíthetjük ki.

Az első kérdés önként adódik, s így hangozhat: mit jelentett Eger város fejlődése számára Eszterházy püspöksége? Röviden azt válaszolhatnánk, hogy egy évszázados folyamat beteljesítője, megkoronázója volt ő. Beteljesítője annak a folyamatnak, amely a végvártól, a kereszténység védőbástyájától, a *propugnaculum christianitatis* szerepétől a *domus universitatis* létrehozásáig vezetett. Épületekben és városképben megmutakozó látványos fordulat ez: a Rákóczi-szabadságharc idején még funkciója volt az egeri várnak, a városképet még az erődítmény uralta, Európa-szerte még a fegyveres honvédelem szimbolikus helyeként tartották számon Egert, a történelmi és földrajzi kiadványokban a vár képe jelentette Eger szimbolikus reprezentációját. Majd a 18. század folyamán az egeri egyházmegye püspök–főispánjai fokról fokra építik ki a belváros egyházi épületeit,

barokk templomait, kanonoki palotáit, közösségi tereit, s az építőkövek gyakran az egyébként is omladozóban lévő várfalak állagából kerülnek ki. Materiálisan is érzékelhető az átrendeződés, a fegyverek használati tereiről a spirituális és szellemi értékek megjelenítésének helyeire tevődik át a hangsúly, egyre inkább az utóbbiakra irányul a figyelem, eszerint módosul az értékrend a városon belül és kívül egyaránt. S ebben a folyamatban a líceum felépítése a csúcspont, Eszterházy teljesíti be azt a folyamatot, amelynek során már nem a vár, hanem az egyetemnek szánt palota lesz a város központi épülete, a kései barokk és a felvilágosodás szellemének megfelelő reprezentánsa. A vitézi virtus a múlt dicső tradíciója lett és maradt, a vár történelmi emlékezhellyé vált, a püspöki-főispáni székhelynek most már újabb kihívásokkal kellett szembenéznie. A 18. század utolsó harmadának korszerű értékeit Európa-szerte újabban teret hódító eszmék képviselték, a könyvek erejére támaszkodó tudáshalmozás, a racionálisabbá váló kegyesség, a muratorianizmus szellemének megfelelő katolicizmus, az európai barokk művészet áramába illeszkedő műalkotások váltak értékmérővé. Ez a folyamat már a szeminárumalapító Telekesy István idejében elindult, ezt folytatta Erdődy és Barkóczy, s ez végül Eszterházy idején ért delelőpontjára. Az ő idejében már a líceum épületében testet öltő értékek jelenítették meg azt az átütő erőt, amelynek alapján már „kis Róma”-ként és „magyar Athén”-ként kezdték emlegetni a várost. Eger városképi és szellemi arculatának meghatározó jelentőségű átrendezője volt tehát ő, beteljesítője a paradigmaváltásnak, annak a folyamatnak, amelynek révén a közép-európai főpapi székhelyekhez (a stájerországi Seckau-Grác, a csehországi Olmütz, a lengyel Gniezno érseksége) hasonló vagy azokat megközelítő szellemi nívóra emelkedhetett az egeri püspöki székváros. Újabban már nem csupán az Entz Géza és Voit Pál nevével fémjelzett magyar művészettörténeti kutatás, hanem például egy olasz monográfia is méltatja Eszterházy művészeti mecénatúráját, római kapcsolatait, építtető aktivitását, az ő idejét „magyar kulturális újjászületésnek” nevezi, aminek révén egyre inkább beépül a nemzetközi szakirodalomba Eger főpapjának

neve.¹ Ugyanebbe az irányba mutatnak a *Collectanea Vaticana Hungariae* újabban megjelenő kötetei, amelyeknek egyikében Antal Beatrix olasz nyelvű tanulmánya részletesen bemutatja a püspök római kapcsolatainak különböző formáit, főként az öt Rómából információkkal ellátó ágensek működését, akiknek köszönhetően Egerbe gyorsan és hitelesen jutottak el hírek a katolicizmus centrumából.² Ez minden esetre jelzése annak, hogy Eszterházy benne élt Közép-Európa szellemi vérkeringésében, jól ismerte kora egyházpolitikai erővonalait, de emellett tudományos és művészeti áramlatait is.

Római tanulmányai idején a fiatal Eszterháznak egy életre szóló európai kapcsolatrendszer alakult ki. Alumnustársai közül többekkel még hazatérte után is hosszú ideig ápolta barátságát. Közéjük tartozott Justus Wilhelm Graf von Praschma (1727–1795), aki később Breslau (ma: Wrocław) püspöki vikáriusa lett, továbbá Johann Heinrich Ferdinand von Franckenberg (1726–1804), a későbbi mecheleni bíborosérsek. Mindketten sziléziaiak, a breslauer egyetemen végzett filozófiai tanulmányaik után kerültek Rómába,³ sok tekintetben az egri püspökéhez hasonló életpályát futottak be. Mindketten II. József egyházi és tanügyi programjának kritikusai voltak, Franckenberg különösen fájlalta, hogy udvarhűsége, Habsburg-ház iránti tisztelete és lojalitása konfliktusba került főpásztori elkötelezettségével, s így Bécs és Róma egyházpolitikai küzdelmeinek csataterére került.⁴ A jozefinista államegyházi tervek szerint a

¹ Maurizio TANI, *La rinascita culturale del '700 ungherese. Le arti figurative nella grande committenza ecclesiastica*, Roma, Gregorian University Press, 2005, 104–126. Jelen tanulmány az OTKA K 101 840. és a TÁMOP 4.2.1/B-09/1/KONV-2010-007 sz. projekt támogatásával készült.

² Beatrix ANTAL, *Károly Eszterházy, vescovo di Eger e la Curia Romana (1761–1799)*, in *Gli archivi della Santa Sede e il Regno d'Ungheria (secc. 15–20)*, a cura di Gaetano PLATANIA, Matteo SANFILIPPO, Péter TUSOR, 175–190 (*Collectanea Vaticana Hungariae*, vol. 4).

³ Die tolerierte Universität. 300 Jahre Universität Breslau 1707 bis 2002, Hg. Norbert CONRADS, Stuttgart, Steiner, 2004, 135. Róluk bővebben: Winfried ROMBERG, *Johann Ignaz von Felbiger und Kardinal Johann Heinrich von Franckenberg: Wege der religiösen Reform im 18. Jahrhundert*, Sigmaringen, 1999 (*Arbeiten zur schlesischen Kirchengeschichte*, Bd. 8).

⁴ www.ostdeutsche-biographie.de/franjo04.htm (2010. aug. 5.)

teológusképzést államilag ellenőrzött intézményekre kellett volna korlátozni, s ennek Mechelen érseke ugyanúgy ellenállt, miként Batthyány József magyar érsek és Eszterházy Károly. Franckenberg az ugyancsak Sziléziából származó Johann Ignaz von Felbiger apáttal némileg párhuzamosan kísérelte meg a felvilágosodás korának racionális elveit a poszt-tridentinus katolicizmus felfogásával összhangba hozni, s noha törekvések csak felemás eredményeket értek el, a Habsburg Monarchia oktatásügyében mégis előrelépéseket hoztak.⁵ Az újabb szakirodalom szerint ez a Rómában tanult főpapi kör az ultramontán antijozefinizmus egyik jelentékeny komponense s a közép-európai katolikus klérus autonómiájának legfőbb védelmezője volt.⁶

Egyházpolitikai téren tehát a püspök ugyancsak betetőzője volt egy évszázados folyamatnak, mégpedig annak, amelyről Joachim Bahlcke monográfiája számol be. Ennek már a címe is beszédes: a partnerségtől a konfrontációig tekinti át a 18. századi magyarországi katolikus klérus és a bécsi udvar viszonyát. A szembenállás ugyan már Telekesy kurucpártisága révén is megmutatkozott, de a szatmári pacifikációt követően kézenfekvő és logikus politikai magatartásnak számíthatott a Hofburg és a hazai főpapi testület összefogása a rekatolizáció jegyében. Bécs szorgosan törekedett is arra, hogy lojális személyek kerüljenek a főpapi tisztségekbe, azt azonban mégsem tudta elkerülni, hogy a magyar arisztokrata származású püspökök Róma-hűsége és nemesi-rendi szemlélete konfrontálódjon a bécsi udvar abszolutisztikus kormányzási szándékával. Erdődy és Barkóczy lojalitása ugyan még töretlennek mutatkozott, Eszterházy egyház- és kultúraszervező aktivitása viszont szükségképpen vezetett előbb a dinasztikus kormányzással szembeni feszültséghez, majd antijozefinista álláspontjához. Bécs államegyházi szemlélete sértette a katolikus egyháznak felekezeti dominanciára törekvését,

⁵ KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp. 1980, 455–456.

⁶ Joachim BAHLCHE, *Ungarischer Episkopat und österreichische Monarchie. Von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686–1790)*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2005, 344.

ami odáig vezetett, hogy a püspökök a magyar alkotmányosság nevében visszautasították II. József egyházügyi rendelkezéseit. Bahlcke monográfiája szerint a magyar püspöki kar ekkoriban olyan politikai aktivitást fejtett ki, amely példa nélküli Európában, legfeljebb a belgiumi példa állítható vele párhuzamba. Eszterházy annak az egyházpolitikai történeti folyamatnak a részese, amelynek során a szövetségesekből politikai ellenfelek lettek, a klérusnak a dinasztíával való szövetsége és együttműködése konfrontációvá vált. A terjeszkedő államhatalommal szemben a Rómában tanult, művelt főpapság autonóm álláspontot foglalt el, s a nemzeti alkotmány sáncai mögé húzódva védte érdekeit.

De túl az egyházpolitikán, Eger főpásztora a tudományhoz fűződő viszonyában is korának új kihívásaihoz alkalmazkodott. Másutt már bővebben szólhattunk arról, hogy Károly püspök főpásztori példaképei a posztridentinus itáliai főpapok voltak. Első renden Carlo Borromeo, Milánó érseke, a trentói zsinat utáni katolicizmus egyik legaktívabb egyházszerző főpapja, valamint XIV. Benedek pápa, a tudós egyházfő, akit az itáliai szakirodalom a teológiai racionalizmus és reformkatolicizmus, a *riforma lambertiniana* képviselőjeként tart számon. Míg az aszkézisben és az egyházszerzésben az előbbi, az egyházkormányzásban és a tudománypártolásban az utóbbi mentalitása hatott leginkább Eszterházyra, így válhatott nyitottá és fogékonnyá a korszerű szellemi áramlatok iránt. Ezt ezúttal egy beszédes példával, az egeri orvoscépzés ügyével kíséreljük meg szemléltetni, mivel ez egyben a püspök európai látókörének bemutatását is elősegíti.

A Bolognában tanult tudós orvos, Markhot Ferenc – aki már Barkóczy idejében vármegyei főorvos lett – Eszterházytól minden támogatást megkapott ahhoz, hogy a jövődöbeli univerzításon orvosi fakultást létesíthessen. Kirurgusokat, bábákat, sebészeket oktatott Egerben, míg végül 1769-ben az általa szervezett *Schola medicinalis* keretei között az intézményes orvoscépzés tíz fővel

megindulhatott.⁷ Az oktatás tervezetéhez Markhot felhasználta Perliczy János Dániel Nógrád vármegyei főorvosnak a Helytartótanácsához benyújtott korábbi javaslatát, amely szerint Pesten nagy kórház és orvosi főiskola kellett volna felállítani, de ez akkor, az 1750-es évek elején nem valósult meg.⁸ Egerben tehát az akkoriban legkorszerűbbnek számító tervezet alapján indult meg a szervezés. Eszterházy az orvosképző intézetet az irgalmasrendiek (*Fratres Misericordiae*) kórházában november 5-én megnyitotta, az oktatás itt zajlott közel öt éven át. A püspök magáévá tette Markhot javaslatát,⁹ s ennek megfelelően előírta, hogy az előadásokat Boerhave *Institutio*-i alapján tanítsák, figyelembe véve tanítványainak frissebb eredményeit is, többek között Gerhard Van Swieten és Albrecht Haller kommentárjait.¹⁰ Hermann Boerhaave (1668–1738) a korabeli Európa legnevesebb orvostanára volt, Európa-hírű botanikus, anatómus és vegyész, a Leydeni Egyetemen a klinikai oktatás úttörője, a newtoni elmélet alkalmazója az emberi szervezet mechanizmusát illetően.¹¹ Tagja volt a Royal Societynek, a Francia Tudományos Akadémiának, előadásait hallgatta többek között Linné és Voltaire.¹² Tanítványa volt Albrecht von Haller (1708–1777), aki a felvilágosodás évszázadának nagyhatású polihisztorja lett, mivel anatómus, kórboncnok, botanikus, filozófus és költő volt egy személyben.¹³ Ő lett a göttingeni Tudományos Társaság (Gesellschaft der Wissenschaften) elnöke, s éppen az egri orvosi fakultás alapítása előtti években jelent meg nyolc kötetes monográfiája az emberi test-

⁷ RINGELHANN Béla – SOÓS Imre, szerk., Emlékkönyv az egri Megyei kórház fennállásának 10. évfordulójára, Eger, 1960. 9–15. (Heves megyei Tanács Kórházának közleményei)

⁸ KOSÁRY Domokos, i.m. 163.

⁹ *Opinio nova super erectione studii medici Agriae in Hungaria*, közli, UDVARDY László, 1898. 42.

¹⁰ UDVARDY László, *Az egri érseki jogliceum története 1740–1896*, Eger, 1898. 46., SOÓS Imre 1967. 317.

¹¹ KOSÁRY Domokos, i.m. 159–160.

¹² KNOEFF, Rina, *Hermann Boerhaave, Calvinist chemist and physician*, Amsterdam, 2002 (History of science and scholarship in the Netherlands, 3.)

¹³ ELSNER, Norbert–Rupke, Nicolaas A., *Albrecht von Haller im Göttingen der Aufklärung*, Göttingen, Wallstein Verlag, 2009

ről (*Elementa physiologiae corporis humani*, 1757–1766). Ugyancsak a holland tudós tanítványa volt Van Swieten, aki Bécsben honosította meg a korszerű orvostudományi módszereket, amelyeket azután Nagyszombatban is alkalmaztak. Ha még ehhez azt is hozzátesszük, hogy mind Boerhaave, mind Haller elkötelezett kálvinista volt, akkor Eszterháznak nemcsak orvostudományi tájékozottsága, hanem szakmai kérdésekben toleráns álláspontja is szembeötlő. Ez az adat egyben cáfolja is Kosáry Domokos fejtegetését, amely szerint Boerhaave csak a protestáns orvostudós körökben lett volna ismert, látható, hogy a püspök teljes határozottsággal foglalt állást a nagyhírű kálvinista professzor sok kiadást megélt orvostudományi könyvének (*Institutiones medicae*, Leiden, 1708) egri oktatása mellett, s a korszerűnek számító tudományos eredményeknek a közvetítését rendelte el a létesítendő orvosi fakultáson. Gál Tibor tanulmánya meggyőzően mutatta be, hogy 1784-ig – amíg a püspök hitt az egyetemi terv megvalósulásában – igyekezett beszereztetni a képzéshez szükséges legkorszerűbb külföldi köteteket, több mint 300 orvosi szakkönyv regisztrálható jelenleg a főegyházmegyei bibliotéka állományában.¹⁴

Szakszerűség és tolerancia jellemezte az egri alapítást, Mária Terézia tanácsosai ennek ellenére sem támogatták azt, az uralkodói engedély késett, a Bécshez közelebb eső nagyszombati fakultás – amely éppen ebben az időben vált királyi intézménnyé – kapott elsőséget, s így az egri medikusképzés megakadt. Ezzel nem csupán a város szellemi élete, de a keleti országrész egészségügye is sokat veszített. Egy adat szerint azonban Markhot még hetvenkét éves korában sem tett le arról, hogy Egerben orvosképzést indíthasson be, erre vonatkozóan nyilatkozott Eszterháznak, amikor a „*kalapos király*” halála után ismét felcsillant a remény az egyetem ügyében.¹⁵

¹⁴ GÁL Tibor, *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár orvostudományi könyvei*, Kaleidoscope, 1(2010), 120–153.; GÁL Tibor, *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár orvostudományi könyvei*, in *De libris et bibliothecis*, szerk. CZEGLÉDI László, MONOK István, Eger, Líceum Kiadó, 2011. 9–43. (A helyi érték, Sectio Iuvenum, 1.)

¹⁵ RINGELHANN Béla–SOÓS Imre, *i. m.* 136.

Királyi engedély továbbra sem érkezett, Markhot viszont így is tovább dolgozott: bábák és sebészmesterek számára tartott anatómiai demonstrációkat a líceum egyik termében.

Végezetül talán nem lesz érdektelen, ha két kis jelenet felidézésével kíséreljük meg kiegészíteni Eszterházy püspök jellemzését. Köztudott, hogy elődjétől, Barkóczy Ferentől sok tekintetben eltért az utód szemlélete, így a két püspök egy-egy vendéglátási eljárásnak összevetése talán nem lesz tanulság nélküli.

Barkóczy pompakedveléséről, többek között reprezentatív vendéglátásairól számos adat maradt fenn. Az egyik elbeszéli Franciaország szentpétervári nagykövetének egri tartózkodását, amikor 1757. március 31-én Strassburgból székhelyére tartva itt megszállt. Az örgróf-nagykövet, Paul-François de Galluccio, Marquis de l'Hopital szíves fogadtatásra talált Eger püspökénél, aki az egész kíséretet palotájában látta vendégül. Miként a nagykövet kísérőjének, De Fougières örgrófnak a naplójából ismeretes, a püspök pincelátogatásra invitálta a vendégeket, s a beszámoló szerint a főpapi pincészet hatalmas méretével, sziklába vájt utcáival szinte egy földalatti városhoz volt hasonlatos. Gyertyákkal vezették őket körül a mintegy hatezer hordó („six mille pieces de vins”!) bort tartalmazó pincében, ahol igen kellemes időt töltöttek el.¹⁶ Hozzátehetjük: a beszámoló íróját nyilván lenyűgözte a püspöki pince gazdagsága, így a bor mennyiségét alighanem erősen túlbecsülte.

Elődjével szemben Eszterházy egészen máshová hívta vendégeit. Kazinczy Ferenc a *Pályám emlékezete* lapjain számol be arról, hogy

¹⁶ „Mr le Marquis de l'Hopital a été reçu par l'évêque avec grandeur et magnificence. Tout ce qui a l'honneur de l'accompagner fut logé dans le palais épiscopal. Il n'est remarquable que par les caves qui sont d'une grandeur immense, toutes taillées dans le roc et distribuées par rues, comme une ville bien percée. Elles contenoient alors pré de six mille pieces de vins excellents, qui toutes furent illuminées de leurs chandelles quand on a proposa á Mr l'Ambassadeur d'en faire la visite. La singularité de cette fête causa de la surprise aux spectateurs et formoit en même temps un coup d'œil agreable”. Charles KECSKEMÉTI, *Notes, rapports et témoignages francais sur la Hongrie 1717–1809*, Paris–Bp.–Szeged, 2006, 37–38 (Documenta Hungarorum in Gallia, II).

egri látogatása alkalmával 1787-ben fogadta őt a püspök. Ekkor Eszterházy „megparancsolá, hogy líceumába, bibliotékájába vezessenek el, s akará hallani észrevételeimet, kivált az architektúrára nézve, miben a püspök Rómában tanulván, leckéket veve és a festésre”.¹⁷

A két vendéglátás leírásában – cseppben a tenger – akár tükröződését is felfedezhetjük a két főpap eltérő karakterének. A Fuorcontrasti villát építtető Barkóczy Ferenc barokk főúr, az életkedv és fényűzés korántsem volt idegen tőle, míg utóda láthatóan a szellemi teljesítményt helyezte mindenek fölé, racionálisabb, praktikusabb szemlélet jellemzi, nem pincét, hanem könyvtárat és freskókat mutat szellemi értékekre fogékony látogatójának. Egyház-kormányzati intézkedéseiben is megmutatkozó racionalizmusára már korábban felfigyelt a szakirodalom.¹⁸

Az újabb kutatások, méltatások és elemzések végeredményben azt jelzik, hogy Eszterházy Károly sokrétű tevékenysége a kései barokk kor átalakuló értékrendjének felelt meg, a korszak új kihívásaira autentikus válaszokat adott. A líceum megépíttetésével új arculatot szabott a városnak, a végvár helyett a tudomány fellegvára vált Eger szimbolikus reprezentációjának kifejezőjévé. A püspöki könyvtár létesítésével ablakot nyitott Európára, megteremtve a régió kulturális felzárkózásának lehetőségét. Egyetemalapítási terve összhangban volt az új kihívásokkal szembesülő, megújulást igénylő katolicizmus szellemével, más kérdés, hogy épp ezért ütközött is a bécsi udvar abszolutisztikus egyházpolitikájával, teréziánus–jozefinus törekvéseivel, de még így is – felemás eredményeivel is – maradandó értékeket hozott létre. Az barokk pompa helyébe a tudásnak és a művészetnek a palotájával alakított ki új értékrendet, az *ars* fényeit a *sapientia* és *erudició* szolgálatába állította, ezzel felelt a felvilágosodás korának kérdéseire, dilemmáira, szavak helyett tet-

¹⁷ KAZINCZY Ferenc, *Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*, sajtó alá rend. SZAUDER Mária, Bp. 1979, 305 (Magyar Remekírók).

¹⁸ KÁDÁR László, *Eszterházy Károly racionalizmusa*, in *Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár (1793–1993)*. Emlékkönyv, szerk. ANTALÓCZY Lajos, Eger, 1993, 69–81.

tekkal és időtálló alkotásokkal kapcsolódva be a korszak szellemi életét meghatározó vitákba, ezért méltán illetheti meg őt előkelő hely nem csupán a hazai, de a közép-európai művelődés történetében is.

Szögi László

Eszterházy Károly helye a magyar felsőoktatás történetében

A korábbiakban már részletesen hallhattunk Eszterházy Károly egyetemalapítási tervéről, ezért én természetesen nem ezzel kívánok foglalkozni, hanem az egri kísérletet a korabeli magyar felsőoktatás egésze szempontjából szeretném elemezni, mintegy elhelyezve a hazai egyetempolitika történetében.

A 18. század közepe az európai és a magyar felsőoktatás történetében is átmeneti periódus. A reformációtól kezdődően, nagyjából a 18. század közepéig tart az a szakasz, amelyet felekezeti felsőoktatásnak is nevezhetünk, s amelyben mind Európában, mind pedig Magyarországon megszülettek az egyes felekezetekhez tartozó egyetemek, egyetemi gimnáziumok, az ún. Athenaeumok.¹ Hazánkban ez a folyamat csak részben teljesedett ki, a török hódoltság, a belső háborúk, majd a török kiűzésért folytatott harcok nem kedveztek a felsőoktatás fejlesztésének. A protestáns felekezetek megalapították kollégiumi típusú iskoláikat, amelyekben volt ugyan a középiskolán túlmutató akadémiai osztály, de ezek a kollégiumok nem jutottak el az egyetem megalapításáig, így tudományos fokozatokat sem adhattak. A reformátusok Bethlen Gábor által alapított gyulafehérvári kollégiuma jutott ehhez legközelebb, azonban az 1657-es tatár támadás ezt is elpusztította. Az evangélikus líceumok közül Eperjes fejlődött majdnem egyetemmé, amikor 1667-ben akadémivá alakult, de a lipóti abszolutizmus idején kénytelen volt beszüntetni működését. Az unitáriusok Kolozsvári kollégiuma sem tudott valódi egyetemmé fejlődni.

¹ A kérdésről részletesen lásd: *Hat évszázad magyar egyetemei*, szerk. SZÖGI László, Budapest, ELTE, 1994. 17–25. és MÉSZÁROS István, *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*, Budapest, Akadémia, 1981. 238–257.

A római katolikus egyház felsőoktatás politikáját a 16–18. században egyértelműen a jezsuita rend határozta meg. Ennek általános egyháztörténeti vonatkozásai jól ismertek. A jezsuiták egy rendkívül alaposan kidolgozott nevelési terv, a Ratio Studiorum alapján az egész ismert világon egységes formában szervezték meg oktatási rendszerüket, a gimnáziumtól az egyetemig, a hozzá tartozó kollégiumokkal és szemináriumokkal.² Nincs itt mód a jezsuita oktatási rendszer részletes ismertetésére, elég annyit megjegyezni, hogy iskoláikat fejlettségüknek megfelelően más-más elnevezéssel illették és a legfelső fokon álló tanintézetek elérték az egyetemi színvonalat, ahol a kor tudományos fokozatait – baccalaureus, magister, licentiatus, doctor – lehetett megszerezni. Egyetemeiket kétféle módon alapították. Egyrészt úgy, hogy korábban már létező egyetemen átvették a bölcsészeti és a teológiai karok irányítását, s fokozatosan vezetésük alá vonták az egyetemet, mint például Prágában és Bécsben.³ Másrészt számos helyen új, ún. két fakultásból álló csonka egyetemeket alapítottak, amely ugyancsak adott ki fokozatokat, de jogi és orvosi kara nem volt, vagy csak később jött létre.⁴ Magyarországon így jött létre először 1581-ben a Kolozsvári Jezsuita Egyetem, amely előbb megszakítással 1605-ig, majd újraindítva 1698-tól a rend feloszlataáig működött. Másodikként hasonlóképpen Pázmány Péter alapításával kezdte meg működését 1635-ben a kezdetben kétkarú, majd 1667-től Jogi Karral is rendelkező Nagyszombati Egyetem.⁵ A harmadik jezsuita egyetemnek már Egerhez is köze van, hiszen Kisdi Benedek, az Egerből Kassára menekült Egri Püspökség feje 1657-ben Kassán alapította meg a két fakultásból álló Kassai Jezsuita Egyetemet, amely ugyancsak jogosult volt fokoza-

² MÉSZÁROS István *i. m.* 272–310.

³ Mind a két helyen 1621 után került a jezsuiták irányítása alá az egyetem bölcsészeti és teológiai kara.

⁴ Közülük magyar szempontból jelentősek Olmütz (Olomouc) 1573-ban és Graz 1585-ben alapított egyetemei.

⁵ Az egyetem történetének legutóbbi modern összefoglalása: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–2002*, szerk. SZÖGI László, Budapest, ELTE, 2003. (különösen: 15–70.)

tokat kiadni.⁶ Szintén a 17. században hozták létre a jezsuiták 1669-ben a Zágrábi Jezsuita Egyetemet, s már a török kiűzése után további két akadémiát, amelyek azonban nem voltak jogosultak fokozat adására, s általában csak filozófiai (bölcészeti) tanfolyamot működtettek, a teológiából csak előkészítő kurzusokat tartottak. Ilyen volt az 1713-tól akadémiai tagozattal is rendelkező budai,⁷ és az 1745-től hasonló szerkezetű győri jezsuita gimnázium és akadémia.⁸ A filozófiai tagozatokon végzők már jogosultak voltak az egyetem (egyetemek) felsőbb fakultásaira beiratkozni. Hozzá kell tennünk a hazai és külföldi jezsuita tanintézetek között igen nagy volt a mobilitás, az egységes tanterv miatt akár évfolyamonként is gond nélkül lehetett egyik intézményből a másikba átmenni.

A 18. század közepétől a másik fontos, oktatással foglalkozó rend, a piaristák is megkezdték akadémiai hálózatuk kiépítését. Először 1743-tól a pesti Piarista Gimnáziumban nyílt egy filozófiai tanfolyam, amelyet nem kötöttek össze teológiai oktatással. Később hasonló un. akadémiai tagozatok nyíltak a váci, a tatai, a kalocsai és a nyitrai piarista gimnáziumok mellett. A piaristák más formában is bekapcsolódtak a felsőfokú képzésbe, hiszen nagy súlyt fektettek a gyakorlati, vagy reáltudományok oktatására. Éppen ezért nem volt véletlen, hogy az uralkodó rájuk bízta az 1763-ban megnyílt szenci Collegium Scientiarum Politico Oeconomico Cameralium,⁹ a kicsiny, de korszerű ismereteket oktató első kamerális iskola vezetését. Az intézmény 1776-ban leégett, ekkor a piaristák tatai gimnáziuma mellé tette át székhelyét, és mint Seminarium Geometrarum működött tovább, egészen 1780-as megszüntetéséig. A kis intéz-

⁶ Az egyetem alapításának 350. évfordulójára kiadott tanulmánykötet: *350. výročie Košickej Univerzity*, ed. Cyrill HIŠEM, Štefan ELIAŠ, Dáša FEDORKOVÁ, Košice, 2007.

⁷ MÉSZÁROS István: im. 447–449. o.

⁸ NÉMETH Ambrus, *A Győri Tudomány-Akadémia története I–IV*, Győr, 1897–1915. A *korszakra* lásd I. kötet.

⁹ Az alapítólevél: *Dokumentumok a magyarországi felsőoktatás történetéből 1760–1790.* szerk. TÓTH András, LADÁNYI Andor, Budapest, 1981. 19–21. Lásd még: KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, Akadémia, 1980. 495–498.

mény a hazai mérnökképzés előfutárának is tekinthető. Az új korszak előjele volt az Udvari Kamara által irányított, összbirodalmi jellegű, de Magyarországon, Selmecbányán 1735-ben megnyílt Bányatisztképző intézet, amely 1770-ben királyi rendelettel Bányászati és Kohászati Akadémiává alakult, mintegy jelképezve a felsőfokú szakoktatás megkezdését Magyarországon.¹⁰

Egerben Eszterházy Károly érkezése előtt már számos kezdeményezés történt, amelyre támaszkodni lehetett a püspöknek tervei kidolgozásakor. A városban a jezsuiták a török kiűzése utáni évben, már 1688-ban gimnáziumot nyitottak és 1700-tól rájuk bízta a püspök a megnyitandó papi szeminárium vezetését is. A század második harmadában azonban az egri oktatás irányítása fokozatosan kikerült a jezsuiták kezéből, s helyette a püspökség vette át a kezdeményezést. 1740-től egyedülálló sorozat vette kezdetét, amelynek következtében legalább egy negyedszázadra az egri felsőoktatás a figyelem középpontjába került. Itt most csak címszavakban utalok a folyamatra, hiszen annak részleteiről már hallhattunk. 1740-ben kezdte meg működését a Foglár György egri kanonok által alapított jogi iskola, az Academia Foglariana. Az intézmény, az alapítás ideje tekintetében ugyan a nagyszombati Jogi Kar után jött létre, de őszintén meg kell mondani, hogy a nagyszombati jogi fakultás sokáig rendkívül kevés tanárral, alacsony hallgatói létszámmal, kis hatékonysággal működött, így az egri akadémia korabeli jelentősége és elismertsége nagyobb volt, mint a nagyszombatié. Barkóczy Ferenc 1744-ben saját bölcsészeti akadémiai tagozatot is alapított, majd 1754-ben megvonta a jezsuitáktól a szeminárium vezetésének jogát és azt is saját irányítása alá vette. Ezzel lényegében de facto, de nem de jure egy olyan intézmény-együttes alakult ki Egerben, amelyik ugyanúgy három fakultással rendelkezett, mint a Nagyszombati Egyetem és ahhoz hasonló célokat tűzött maga elé.¹¹ A két intézmény létszáma és infrastruktúrája között persze nem kicsiny kü-

¹⁰ Az alapítás legfontosabb iratai: *Régi magyar egyetemek emlékezete 1367–1777*, szerk. SZÖGI László, Budapest, 1995. 149–166.

¹¹ Lásd MÉSZÁROS István, *i. m.* 480–481. és UDVARDY László, *Az egri érseki joglíceum története*, Eger, 1898.

lönbség is mutatkozott. Így állt a helyzet Eszterházy Károly Egerbe érkezése előtt. Itt csak zárójelben jegyzem meg, ideje volna, hogy az egri felsőoktatási intézmények hallgatói névsorait az összes rendelkezésre álló forrásanyag felhasználásával egy egységes adatbázisban feldolgozzák és később, akár több részletben kiadják a kezdektől legalább 1948-ig.

A bevezetőben már említettem, hogy a 18. század közepén az európai felsőoktatás történetében egy új korszak kezdődött, ami részben az uralkodói abszolutizmusok megerősödésével, Kelet-, Közép-Európában pedig a felvilágosult abszolutizmus kialakulásával volt párhuzamos. Ez döntően a felsőoktatás állami irányítás alá vételét jelentette, másrészt azonban a szakirányú felsőoktatás kezdetét is. A központosított államok szükségszerűen kezdték preferálni az un. hasznos ismeretek, állatorvoslás, mezőgazdaságtan, út-, és hídépítés, mérnöki-, kereskedelmi-, pénzügyi ismeretek oktatását, hiszen a korszerűsödő állam megszervezéséhez egyre több, jól képzett szakemberre volt szükségük. A központosított állam egyben ki kívánta venni az egyház kezéből az emberek képzésének feladatát, hogy az alattvalókat az általa helyesnek vélt szemlélet és gondolkodás irányába terelje. Mint Mária Terézia híres mondása ezt oly találóan, s máig ható igazságként meghatározta: „Die Schule ist und bleibt ein Politicum”. A magyar művelődés- és oktatástörténetben ez a cezúra egészen pontosan meghatározható. Bécsben Kaunitz kancellár és Van Swieten, az uralkodónő holland származású udvari orvosa sürgették a birodalom oktatásügyének felvilágosult szellemű megreformálását, s ezt elsőként a Bécsi Egyetemen valósították meg. 1753. október 16-án adta ki Mária Terézia azt a királyi rendeletet, amely a bécsi tanulmányi rend bevezetését írta elő a magyarországi és erdélyi felsőoktatási intézményekben. Mindez a már felsorolt jezsuita és más tanintézetekben erősen éreztette hatását. Az állam egyre nagyobb mértékben szól bele az oktatás formai és tartalmi részébe egyaránt. Az addig hároméves bölcsészeti karokon két esztendőssé lett a tanulmányi idő, megnehezedett a tudományos fokozatszerzés folyamata, erősödött a nem humán tudományok, többek között a matematika oktatása. A jezsuita egyetemek egyre inkább állami jelleget kezdtek öltetni, s ez a folyamat majd 1773-ban, a rend

feloszlásával teljesedett be. A kolozsvári akadémiát pl. 1753 után már a hivatalos iratokban is Universitasnak kezdték nevezni, tehát egyre inkább egyetemenként kezelték, amit az intézmény történetében sokan, mint hivatalos elismerést említenek.

Az 1760-as években több helyen merült fel új egyetem alapításának, szervezésének gondolata. Ezek egyike az a kevésbé ismert kezdeményezés, amely Erdélyben egy protestáns, felekezetközi egyetem létrehozását célozta. A 18. század második harmadáig nem igazán fordult elő, hogy egy adott felekezethez tartozó fiatal ne a saját vallásához kapcsolódó hazai, illetve külföldi egyetemre menjen tanulni. A magyarországi és erdélyi protestánsok a 16–18. században értelemszerűen csak a külföldi protestáns egyetemeket látogatták. A hétéves háború kezdetén 1756–1759 között, átmenetileg betiltották a protestánsok peregrinációját – elsősorban az ellenséges Poroszországba – majd 1763 és 1766 között ez megismétlődött, Barkóczy Ferenc, akkor már esztergomi érsek javaslatára.¹² Ennek hatását a protestáns történetírás korábban sokszor félreértette. Mai kutatásaink alapján már tudjuk, hogy a protestánsok egyetemjárása a század második felében nem csökkent, hanem irányában egyre erőteljesebben átalakult. Mindezen tényezők hatására az udvar az 1760-as évek elején – tehát egy időben Eszterházy Károly terveivel – kezdeményezte egy erdélyi protestáns egyetem megszervezését. A terv támogatói Erdélyben elsősorban a szászok voltak, akik Nagyszebenben egy teljes szerkezetű, tehát négykarú jogi és orvosi karral rendelkező egyetemet akartak alapítani. Az még csak érthető, hogy a tervvel kapcsolatban az erdélyi katolikus püspök azt javasolta, hogy inkább a meglévő kolozsvári „majdnem egyetemet” kell valódi univerzitássá fejleszteni. Ennél érdekesebb, hogy a közös protestáns egyetem gondolatáért sem az erdélyi reformátusok, sem az unitáriusok nem lelkesedtek, féltve intézményeiket az erős szász–német befolyástól. Megegyezés híján, de az oktatáspolitikai koncepció változását is mutatva 1767-ben az uralkodó elvetette a protestáns egye-

¹² Vö: *Dokumentumok... i.m.* 16–18.

tem tervét és helyette a Kolozsvári Akadémia egyetemmé fejlesztését vette tervbe.¹³

Egy kissé előreszaladva az időben, jelezzük, hogy a század végén, 1796 első felében hasonló események játszódtak le a szűkebb Magyarországon is. Ekkor a Tiszáninneni Református Egyházkerület egy közös, protestáns – ortodox felekezetközi egyetem felállítását javasolta, de az evangélikusok és a görögkeletiek végül még az előkészítő egyeztetésre sem mentek el, és a kezdeményezésből nem lett semmi. Összességében az látszik, hogy a 18. század utolsó harmadában már megkezdődik az a folyamat, amelyik a reformkorban teljeseedik ki, s aminek során egyre hátrébb szorul a felekezeti hovatartozás, és egyre inkább előtérbe kerül a nemzetiségi identitás.

Az egri egyetem alapításának tervét Eszterházy Károly tehát ebben a történelmi helyzetben kezdeményezte. A tervezett teljes szerkezetű egri univerzitás földrajzilag megfelelő helyen feküdt, hiszen az ország nyugati felében működő Nagyszombati Egyetem mellett, vonzáskörzetéhez tartozhatott volna Északkelet Magyarország, de az Alföld jelentős része is. Mivel karakterében az egri is katolikus intézmény volt, nyilvánvalóan valamilyen formában a nagyszombati univerzitás konkurenciája lett volna. Ugyanekkor, ha csak az örökös tartományokkal hasonlítjuk össze Magyarország helyzetét, akkor is látható, hogy az egyetlen egyetem a hatalmas területű országban nagyon kevés volt. E korban Bécsen kívül Grazban, Innsbruckban, Prágában, Olmützben is működött egyetem, s ezen kívül több, részben egyetemi jogokkal rendelkező akadémia Linzben, Klagenfurtban és Laibachban. Számos érv szólt tehát Eszterházy javaslata mellett, de a megvalósításhoz kellett az udvar támogatása is. Furcsa módon Bécsben éppen az lett a terv ellenzője, akitől Eszterházy a javaslat erős támogatását várhatta volna. Elődje Barkóczy Ferenc, aki esztergomi érsek lett, egyben 1761 novemberétől a a magyaror-

¹³ A kolozsvári egyetem 1872 előtti történetére a legújabb összefoglaló: SZÖGI László, VARGA Júlia, *A Szegedi Tudományegyetem és elődei története I. rész, A Báthory-egyetemtől a Kolozsvári Tudományegyetemig 1581–1872*, Szeged, SZTE, 2011.

szági oktatásügy legfőbb felügyelésére kapott felhatalmazást, így hozzá kerültek az egri egyetem alapítására vonatkozó előterjesztések is. A két erős egyéniségű főpap között hatásköri kérdésekben komoly ellentét robbant ki, s ez nem segítette az egyetem létesítését. Barkóczy igen jó kapcsolatokat tartott a királynővel, így az ő véleménye maradt irányadó az egri egyetem tervével kapcsolatban. Barkóczy viszonylag hamar, 1765. június 18-án meghalt, s az uralkodó az oktatásügy irányítását pedig visszaadta a Helytartótanács tanulmányi bizottságának. Nem véletlen, hogy Eszterházy ekkor kezdte meg a Líceum mai központi épületének építését, hiszen nyilván arra számított, hogy az új helyzetben már nem lesz olyan nagy befolyású ellenzője terveinek, mint Barkóczy volt. A püspök láthatólag nagyon bízott terve megvalósításában, hiszen 1769 őszén, szerény keretek között az orvosi képzés is megindult Egerben, amelynek részleteiről most nem kívánok szólni. A képzés egy évvel megelőzte, az ugyanekkor alapított nagyszombati Orvosi Kart, hiszen ott az oktatás 1770-ben indult.

Szeretném egy példával illusztrálni azt a fejlődést, amit Eger városának oktatásügyében a 18. század második fele jelentett. Egy – egy régió, vagy város fejlettségét azzal is lehet mérni, hogy milyen mértékben vesznek részt lakói a külföldi peregrinációban, az egyetemjárásban. A mellékelt táblázatban az egriek egyetemjárását mutatom be a középkori kezdetektől az első világháború végéig régióként. Az első táblázatból jól látható, hogy Eger viszonylag alacsony számú diákot indított külföldre, a 286 beiratkozás más hazai városokhoz képest elég kevés. Az is látszik, hogy vallási összetételénél fogva peregrinusainak döntő többsége a bécsi tanintézeteket látogatta.

Eger városi diákok az európai egyetemeken 1100–1919¹⁴

Egyetemek	1100–1525	1526–1800	1801–1919	Összes
Bécsi egyetemek és akadémiák	25	37	118	180
Német egyetemek	1	19	18	38
Itáliai egyetemek	17	6	1	24
Habsburg Bir. kisebb egyetemek	1	12	9	22
Lengyel egyetemek	9	2	-	11
Francia egyetemek	-	-	4	4
Svájci egyetemek	-	-	4	4
Összesen	53	76	154	283

A másik táblázatban időrendben, fél évszázadonként mutatom be az Egerből külföldi egyetemekre eljutó diákok számát. Az első egri diákot Paulus de Ungaria canonicus Agriensis-t egyébként 1269. január 12-én említik a Bolognai Egyetemen. A 15. században országosan is mutatkozó felvirágzás után Egerben is lehanyaglik a külföldi egyetemjárás mértéke, de érdekes, hogy még a török megszállás alatt sem szűnik meg egészen.

Mai témánk szempontjából azonban az a figyelemre méltó, hogy a fél évszázados adatok közül egészen a polgári kor kezdetéig a 18. század második felének az adata a legmagasabb. Ekkor 33 külföldön beiratkozott egri diákkal találkozunk, ami az összes peregrinus közel 12%-a. Ennél magasabb számot csak a 19. század második felében láthatunk, az azonban már egy egészen más korszak. Kimondható tehát, hogy Eszterházy Károly törekvései hatottak az egri polgárság oktatás iránti igényeire.

¹⁴ Az adatok az ELTE Levéltárában két évtized alatt elkészült adatbázisból valók, amelynek egyes részeit folyamatosan közöljük a „Magyarországi diákok a középkori egyetemeken”, illetve a „Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban” című kiadványsorozatban.

Az egrri peregrinusok időbeli megoszlása

Időszak	Beiratkozások száma	Százalék
1250–1300	1	0,35
1301–1350	1	0,35
1351–1400	8	2,82
1401–1450	17	6,00
1451–1500	22	7,77
1501–1550	9	3,18
1551–1600	15	5,30
1601–1650	8	2,82
1651–1700	2	0,70
1701–1750	13	4,59
1751–1800	33	11,66
1801–1850	30	10,60
1851–1900	95	33,56
1901–1919	29	10,24
Összesen	283	100

1769 körül tehát Egerben kialakultak egy teljes szerkezetű, négy fakultásból álló egyetem alapjai. Ez hat évvel előzte meg az ugyanekkor kifejlődő Kolozsvári Egyetemet, amely viszont jó ideig támogatást kapott Mária Teréziától. Ez az esztendő kiemelten fontos a magyar felsőoktatás történetében, hiszen 1769-ben az uralkodó teljes egészében állami irányítás alá vonta a Nagyszombati Egyetemet, amelyen Orvosi Kart is alapított. Ezzel egy időben írta le először Niczky Kristóf, a Kancellária tanügyi kérdésekkel foglalkozó tanácsosa azt, hogy a Nagyszombati Egyetemet az ország közepére, Budára kell költöztetni. E javaslat kezdetben nem kapott többséget, de hosszú vita után 1777. január 16-án a Bizottság, ugyancsak egy Eszterházy, azaz a magyar kancellár Eszterházy Ferenc vezetésével eldöntötte a költözés tényét és ezt az uralkodó is megerősítette.

Ez a döntés lényegében megpecsételte az egrri egyetem sorsát is, hiszen az ország szívében működő állami egyetemnek Eger már nem lehetett konkurenciája. Ezt a tényt rögzítette az 1777-es Ratio Educationis, amely kimondta, hogy az országban csak egy egyetem

a budai, később majd pesti működhet. Tegyük hozzá 1784-ben a Kolozsvári Egyetemet is visszaminősítették, így a Pesti Egyetem maradt Magyarország és Erdély egyetlen univerzitása.

1777 után az Egyetem mellett létrejöttek a kerületi királyi akadémiák kétéves bölcsészeti és hozzá csatlakozó kétéves jogi fakultásokkal. Ilyenek alakultak Nagyszombatban (ez hamarosan Pozsonyba került), Kassán, Nagyváradon, Győrben, illetve Zágrábban és Kolozsváron. Eszterházy Károly kezdeményezése azonban nem volt hiábavaló, mert II. József, 1784-ben ugyan rövid ideig megszüntette az Egri Püspöki Jogakadémiát, de az 1790-től újra működött bölcsészeti és jogi karokkal, és később, mint Érseki Jogakadémia egészen 1948-ig, áttételesen napjainkig fenntartotta az egri felsőoktatás folyamatosságát.

Szelestei N. László Eszterházy Károly, a püspök

Sokat írtak már Eszterházy Károly püspökről: feltárták életének mozgató rugóit a családi hagyományoktól a tridentin zsinatig, római tanulmányokig; magyarázták az eredményeket nagyszerű példaképeivel: a tridentin zsinat határozatai korai végrehajtójának, Borromei Szent Károly milánói püspöknek (†1584), a hittérítő genfi püspök Szalézi Szent Ferencnek (†1622) és XIV. Benedek pápának (†1758) hatásával, követésével; tanulmányok sora szól művelődési programjáról, egyetemalapítási tervéről, építkezéseiről, az általa létrehozott intézményekről. A kitűzött feladatoknak kiválóan megfelelő tanulmányok születtek, különösen Bistkey István tanulmányait forgathatjuk élvezettel és haszonnal.¹

A kutatók összehasonlítják őt elődjével, Barkóczy Ferenc püspökkel, kapcsolódási pontokat keresnek a felvilágosodás eszmei áramlataihoz, vizsgálják a laicizálódáshoz és a jozefinizmushoz való viszonyát. A felvilágosodás elemeinek kimutatása közben csak ritkán taglalják, hogy mennyiben teljesíti a püspöki méltósággal járó

¹ SZMRECSÁNYI Miklós, *Esterházy és a művészet = Galanthai Gróf Esterházy Károly emlékének ünneplése ...* Eger, 1925, 5–50. – SUGÁR István, *Az egri püspökök története*, Bp., Szent István Társulat, 1984, 425–447: Eszterházy Károly. – *Eszterházy Károly emlékkönyv*, szerk. KOVÁCS Béla, Eger, Érseki Gyűjteményi Központ, 1999. – BITSKEY István, *Püspökök, írók, könyvtárak : Egri főpapok irodalmi mecénatúrája a barokk korban*, Eger, Heves M. Múz. Szerv., 1997 (Studia Agriensia). – BITSKEY István, *Pietas, ars, scientia (Eszterházy Károly egri püspök mecénási elvei és gyakorlata)*, Limes, 13, 2000/4, 81–88. – *A felvilágosodás változatai, 1750–1800 : kiállítás az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban*, 2008. október 9–31. / írta és a kiállítást rend. ... TÜSKÉS Gábor, Eger, EKF, 2008. – „*Én is a lelkek halásza vagyok*” : *Galanthai gróf Eszterházy Károly váci püspökké történt kinevezésének 250. évfordulója emlékére*, szerk. PÁLOS Frigyes, Vác, Váci Székesegyházi Kincstár és Egyházmegyei Gyűjtemény, 2011.

feladatait, hogy mennyire jó atyja, gondoskodó pásztor a egyházmegyének, papjainak és híveinek. A püspöki arcél bemutatása a bőseges szakirodalomban eddig meglehetősen halovány.

Az alábbiakban néhány vonással ezen arcél élénkítéséhez kívánok hozzájárulni. Tudatában vagyok annak, hogy sokkal teljesebb kép is megrajzolható volna huzamos egri kutatással, elsősorban a *Protocollum dioecesanum* átnézésével. Eszterházy terjedelmes levelezésének másolataiból tájékozódni lehetne lelkipásztorkodási és iskola-ügyekről, az egyházmegye igazgatásáról, időszerű egyházpolitikai és kormányzati problémákról, vármegyékkel és helyi hatóságokkal, családtagokkal való levelezéséről. (Erre a fontos forrásra Kelényi B. Ottó már 1932-ben felhívta a kutatók figyelmét.²) Talán ugyanitt további adatokat találnánk a „püspöki iskola nyomdája” kiadványairól, továbbá az egyházmegyében a papok által püspöki felkérésre végzett tevékenységekről (például Szentmihályi Mihály énekeskönyve létrejöttében játszott szerepéről).

Nemcsak Eszterházy Károlynak, hanem a 18. század közepe táján minden püspöknek alapvető problémája volt a barokk külsőségek elburjánzása a hitélet területén, valamint a jezsuiták túlzó jelenléte (nemcsak az oktatásban, hanem a pasztorációban is). Püspökeink odaálltak a katolikus megújulás Rómából támogatott elvei mellé. A kutatók felidéztek a Muratori nevével fémjelzett, többnyire katolikus felvilágosodásnak nevezett irányzatot, amelyet XIV. Benedek pápa, Eszterházy püspök egyik példaképe is támogatott. Leggyakrabban Barkóczy Ferenc neve kerül Muratorié mellé. A *Della carità cristiana* című mű Schupanzigh András Frigyes pozsonyi kanonok latin fordításában 1763-ban Esztergomban jelent meg, Barkóczy Ferencnek ajánlva. A reformok szempontjából (és Muratori javaslata szerint) Magyarországon ennél fontosabb egy másik műve, a *Delta regolata divozione de' cristiani*. Ezt Klimó György ösztönzésére Bernardo Andrea Lama fordította latinra, a fordítás Bécsben az 1750-es években jelent meg, aztán a kiadást elsősorban Magyarországon terjesztették. Koller Ignác veszprémi püspök megbízásából

² KELÉNYI B. OTTÓ, *Esterházy Károly gróf (1725–1799) egri püspök és a magyar nyelv*, Magyar Nyelv, 1932, 41–45.

latinból magyarra fordította Sellyei Nagy Ignác kanonok, későbbi székesfehérvári püspök. Ez a fordítás jelent meg az egri nyomdában Eszterházy Károly püspöksége idején, 1763-ban. A szakirodalom tévesen tulajdonított e kiadás létrejöttében szerepet Barkóczynak. A Barkóczy által magyarra fordított változat kéziratban maradt.³

Klimo püspök kivételével Rómában tanult főpapok neve kerül elő Muratori műveivel kapcsolatban. Valamennyien a 18. századi egyházi megújulás hívei, akik a tridenti zsinat óta eltelt másfél–két évszázadban kialakult, a hitélet lényegét gyakran eltakaró külsőségek, formaságok helyett a tridenti zsinaton megalkotott keretek közötti igazi lelkipásztori munkát szorgalmazták. A század racionalizmusa által is követelt helyzet-rendezés és a Trident által szabályozott vallásos élet (Muratori művében: *regolata divozione*, a latin fordításban *recta devotio*) egyidejűleg követelte a barokk külsőségektől való eltávolodást, a Biblia és a szentmise központba helyezését, továbbá a keresztény szeretet (*caritas christiana*) helyes értelmezését. Ha nagyobb figyelmet fordítunk 18. századi főpapjaink szándékára, püspöki tevékenységük tanulmányozására, azt vesszük észre, hogy a 16. századi tridenti zsinat határozatainak végrehajtása és a 18. századi katolikus megújulási szándék egybecsúsztak, amire részben magyarázat a protestantizmus 16–17. századi erőteljes jelenléte és a hosszú török uralom. Klimo püspök tevékenységének e két forrásból (a tridenti zsinat rendelkezéseiből és a 18. századi megújulási törekvésekből) eredését nemrég sikerült dokumentálni.⁴

Muratori reformgondolatait a köznép számára olaszul írta, két erkölcsstani főművét Magyarországon latinul, majd magyar fordításban is terjesztették. A szerzőt a folytonos vádak alól pápai vizsgálat mentette fel, mondván: nézetei megegyeznek az egyház tanításával. A szentmise megérthetősége érdekében annak teljes szövegét nem-

³ *Keresztényeknek igaz a hitatosságágha...* 1762. A kézirat lelőhelye: Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Hist.VI.c.

⁴ SZELESTEI N. László, *Klimo György püspök szerepe Ludovico Antonio Muratori műveinek magyarországi terjesztésében = Klimo György püspök és kora – Egyház, művelődés, kultúra a 18. században*, szerk. POHÁNKA Éva, SZILÁGYI Mariann, Pécs, Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára, 2011 (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai, 9), 70–85.

zeti nyelvre fordította. Séllyei Nagy Ignác az 1763. évi magyar nyelvű Muratori-fordításának szentmisére vonatkozó fejezeteit később imakönyv összeállításában újra kiadatta. Más kiadványokban is megszaporoztak a szentmise-szövegek, vagy ahhoz közeli imádások, szentmise-magyarázatok anyanyelvi kiadásai. Egerben is nyomtattak olyan könyveket, amelyek a szentmise jobb megértését segítették.⁵ Például 1776-ban Gregor Rippel *Altertum, Ursprung und Bedeutung aller Ceremonien, Gebräuchen und Gewohnheiten der Heligien Catholischen Kirche* című művét. A munka 1754-ben Nagyszombatban magyarul már megjelent, ennek javított szövegű változata 1779-ből szintén egri kiadvány.⁶

Itt szükséges egy kis kitérőt tennem. Történeti témájú szakirodalmunk többségének alapvető rendezési elvévé vált a fejlődéselvűség. Nyelvfejlődés, irodalmunk fejlődéstörténete stb., a fogalom immár két évszázada beteríti egy-egy korszak leírását. A felvilágosodás óta annak, ami a vallással, egyházakkal kapcsolatos, e koncepcióban többnyire csak elmarasztalás jut. És ha vitathatatlanul jelentős személy nem illik a leírt fejlődési rendszerbe, akkor csalafinta módon próbáljuk mégis abban elhelyezni. Így lett Esterházy Pál nádor a róla szóló monográfiában titokban kuruc érzelmű, „korának rejtett kuruca”.⁷ Bizonyára szerepe van e rendező elvnek abban, hogy az Eszterházy Károlyról és társairól szóló szakirodalomban gyakran fontosabb szerep jut annak, hogy milyen új áramlat/áramlatokkal lehet őt kapcsolatba hozni, mivel rokonszenvez, mit nem ítél el, mint az a tény, hogy megállapítottan a hagyományos tanokat vallja. Jó esetben ilyenkor a konzervatív jelzőt ragasztjuk rá, amelyhez eleve pejoratív jelentés tapad. Ebben a környezetben negatív irányban értékelődik, hogy Eszterházy Károlynak szerepe volt Dayka Gábor Egerből való eltávolításában, pozitív hangsúlyúvá válik, hogy szabadkőművesekkel találkozott.

⁵ *Evangéliumok és epistolák, mellyeket esztendő által olvastat az Anyaszentegyház [+ Énekek]*, Eger, 1776.

⁶ RIPPEL, Georg, *Anyaszentegyháznak ceremóniái és szertartási*, Egerben, 1779.

⁷ LOSONCI Miklós, *Arcképvázlat Esterházy Pálról*, Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 1995 (Bölcsész-könyvek), 11.

Eszterházy Károlyra az általam látott források alapján a fenti értelemben egyszerre jellemző a tridenti zsinat előírásaira, a hitelvek tisztaságára és a hívek buzgóságára való ügyelés és a katolikus megújulás szorgalmazása. Ő maga is példát mutatott: naponta misét mondott, rendszeresen gyóntatott, püspök és főúr létére egyszerűen élt, megszilárdította, ha kellett megváltoztatta egyházmegyéjében a szervezeti kereteket, rendszeresen végezték az egyházmegyében a *canonica visitatiók*at, a külsőséges áhítatok helyett az Oltáriszentség tiszteletét szorgalmazta, 1777-ben szombatonkénti rózsafüzérezést rendelt el.⁸ Kántorkanonokjára bízta az egyházi népének reformját, figyelmeztetvén őt, hogy ne csak a gyönyörködtetésre ügyeljenek egy énekeskönyv összeállításakor, hanem a szövegek hitelveknek megfelelőségére, tanító funkciójára is.⁹ Hasonló gondolat kerül elő az Eszterházy püspök parancsolatjára Nagy Ferenc plébános által összeállított traktátus ajánlásából (1767): Egybeszedegetésnél „sem az újságokon nem kapkodtam, sem pedig ama mesterséges ékesen szollásnak, és éles ráspolylyal meg pallérozott tzifra s tzikornyás magyarságnak módgyát nem vadásztam, hanem alacsony elmémnek tsekély vólta szerint együgyű pennával, és közönséges szókkal írtam, inkább vigyázzván arra, hogy Mit? nem pedig: melly ékessen írjak..” A szakirodalom bőségesen foglalkozott a püspök építkezéseivel, egyetemi tervével és az ahhoz szükséges létesítményekkel (könyvtárral,¹⁰ csillagvizsgálóval...). Beszédesek a követ-

⁸ SUGÁR, *Az egri püspökök*, (1. j.), 426–437.

⁹ BITSKEY, *Pietas*, (1. j.), 83.

¹⁰ 1784 nyarán Horányi Elek piarista szerzetes látogatta meg a püspök által létrehozott könyvtárat, s csodálkozott rá a sok nyomtatott és kéziratos könyvre. Horányi minderről beszámolt Cornides Dánielnek. „Nudius tertius pervesperi Agria redux ad Episcopalem librariam supellectilem penetravi, quam multis manuscriptis nunquam prius visis, minus editis refertam inveni; et quod mirifice animum meum recreabat, Auctorum patriorum cognitionem mihi ante parum perceptorum comparavi. Qui autem ii fuerint? quod argumentum tractaverint? qua fide ac diligentia in eo versati fuerint? hoc meum erit, ubi me conveneris, tecum liberaliter communicare.” Horányi Elek Cornides Dánielnek, Pest, 1784. aug. 14. MTA Könyvtára, Kézirattár, M. irod., levelezés, 4r, 156, 12b. Az egri egyházmegyei plébániák könyvtáraiban a mai napig ott vannak e művek, ez az Országos Széchényi Könyvtár 18. századi nyomtatvá-

kező számok: püspöksége alatt az egyházmegyei papok létszáma 286-ról 542-re emelkedett.¹¹ A papképzés tankönyveinek megjelenését, papjai segédkönyvekhez juttatását éppúgy támogatta, mint a hívek anyanyelvű lelkiségi irodalommal való ellátását.

Az Eszterházy által támogatott könyvek jelentős része az egyházmegye sok plébániáján ma is megtalálható. Az Országos Széchényi Könyvtár nyilvántartásában Iványi Sándor számbavételét¹² is meghaladóan nőtt az eгри kiadványok száma. Alátámaszthatjuk Kovács Béla megállapítását, hogy Eszterházy Károly püspöksége idején ugrásszerűen növekedett a plébániai könyvek száma.¹³ Nemcsak kiterjedelmű nyomtatványok kerültek elő az utóbbi évtizedekben, hanem terjedelmes áhítati művek is, pl. Pázmány *Imádságoskönyve* és más imakönyvek. Gyakoriak a gyarapodásban a vallási társulati kiadványok. 1762 és 1799 között jelenleg az OSZK nyilvántartásá-

nyok számbavételekor az egyes bibliográfiai egységek példánykimutatása is igazolja. Tulajdonképpen alátámasztása ez Kovács Béla azon megállapításának, hogy Eszterházy Károly püspöksége idején ugrásszerűen növekedett a plébániai könyvek száma. Az eгри 18. századi nyomtatványokat Iványi Sándor vette számba, ám az utóbbi évtizedekben jelentős gyarapodásról beszélhetünk. Nemcsak eddig ismeretlen aprónyomtatványok kerültek elő, hanem terjedelmes áhítati kötetek is. 1762 és 1799 között jelenleg az OSZK nyilvántartásában 635 mű kiadása szerepel. A latin, magyar, német és olasz nyelvű kiadványokon kívül már szlovák nyelvű is akad. – 1787-ben, 10 esztendővel Klimó György halála után, 15-tel pedig a pécsi Klimó Könyvtár nagyközönség előtti megnyitása után Eszterházy Károly, az eгри könyvtár jövőjén gondolkodva megkérdezte a pécsi könyvtár összegyűjtésében Klimó püspök megbízása alapján sokat fáradozó Koller József kanonokot, milyen intézkedéseket hozott Klimó a könyvtár helyzetének stabilizálására. (Koller válaszát nem ismerjük.) A levél (OSZKK, Quart. Lat. 1511/1, f. 73.) közlése: SZELESTEI N. László, *Eszméék és arcok a 18. századi Magyarországról*, Budapest, Universitas, 2010 (Historia litteraria, 26), 164.

¹¹ *Uo.*, 84.

¹² IVÁNYI Sándor, *Az eгри Püspöki Nyomda a 18. században (Vázlat) = Kétszáz éves az Eгри Főegyházmegyei Könyvtár, 1773–1793, Emlékkönyv*, szerk. ANTALÓCZI Lajos, Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, 1993 (Az Eгри Főegyházmegye sematizmusa, 6), 251–258.

¹³ KOVÁCS Béla, *Plébániai könyvtárak Heves megyében 1767–1769 = Kétszáz éves az Eгри Főegyházmegyei Könyvtár*, (18. j.), 93–157.

ban 635 mű kiadása szerepel. A latin, magyar, német és olasz nyelvű kiadványokon kívül már szlovák nyelvű is akad (*Malý katechismus*, 1780).

A tridentí zsinat követelményeihez való igazodás ösztönözhette az 1770-es években régebbi művek, vitairatok és lelkeségi kötetek kiadását: Pázmány Péter *A setét hajnal-csillag után bújdosó luteristák vezetője* (1774), Balásfi Tamás *Csepregi iskola* (1775); Pázmány *Imádságoskönyv* (1770), Kopcsányi Márton, *A bódog Szűz Mária élete* (1772), Lépes Bálint *Tükörei* négy kötete (1771–1772), Tarnóczy István, *Holtig való barátság* (1771); Hevenesi Gábor *Diarium adolescentis studiosi* (1775), Ozoly Flórián *Lelki iskola és a jó halálnak mestersége* (1776), Baranyi Pál *A szentek lajstroma I–II*, (1771); Kempis Tamás *De imitatione Christi* (1778, 1784), Bellarmino néhány műve latinul és katekizmusának fordítása (*Rövid keresztényi tudomány*, 1780), Szentiványi Márton *Motiva quinquaginta* (1782). A kiadványok szövege megbízható, például Lépes Bálint művének korábbi szövegkiadását a püspök kérésére Borbás Vince minorita szerzetes javította. Ebbe a vonulatba illeszkedik Szalézi Szent Ferenc *Filoteájának* magyar nyelvű kiadása (1771). Ezen mű tézisekkel ellátott változatában a disszerens Erdődy Mihály azt írta, hogy Eszterházy Károly püspököt Borromei Szent Károly és Szalézi Szent Ferenc tiszteletéért is szeretik. Ehhez jól illeszkedik a fordító, Jakabfalvi Román mondata, miszerint fordítása 1763-ban félbehagyott nyomtatását „most [1771-ben] ugyanazon Fő Méltóságú Kegyelmes Úrnak [azaz Eszterházy püspöknek] akaratjából” tehetette közzé.

A tanítás tisztaságára való ügyelés készítette szólásra a püspököt akkor is, amikor 1775-ben Canisius *Catechismusa* helyett újat akartak rákényszeríteni egyházmegyéjére.¹⁴ Kiállt az anyanyelvű katekizmusok nyomtatásáért.

¹⁴ *Illum Catechismo Petri Canisii non tantum substitui non, sed nec tolerari quidem in Scholis Catholicis posse... Eszterházy véleményéről: Reflexiones Episcopi in Hungaria Anno 1775. Die 10. Maji E. Consilio Regio Locumtenentiali repraesentatae. Példány: OSZK, Hung.e.357.*

De ide sorolhatjuk, hogy püspöki eszményképének, Borromei Szent Károlynak instrukcióit kétszer is közzétették (*Saluberrimae instructiones*, 1787, 1789). Papjainak rendszeresen buzdító körlevelet küldött, tennivalójukat összefoglaló műveket adott kezükbe (Sébastien Abreu, *Institutio parochorum* (1768), Franciscus Herzig, *Manuale confessarii* (1769–1770); Paolo Segneri, *Instructio poenitentis*; *Instructio confessarii*; *Instructio parochi* (1779), Mathieu Beuvelet *Norma cleri* (latinra ford. Batthyány Ignác, 1780), Du Jardin *De officio sacerdotis* (1788). A protestáns tanokhoz való viszonyulást Jacques Bénigne Bossuet vitairata, a *Historia doctrinae protestantium* (1791) segítette. Eszterházy parancsára és támogatásával látott napvilágot törökszentmiklósi plébánosa már említett hitvédő traktásusa (Nagy Ferenc, *Az egy igaz és boldogító hitnek elei*, 1767, 1771, 1796). A jól prédikálást segítő támogatta Kaprinay István *Institutio eloquentiae sacrae* című művének kiadását, melynek második kötetét Kaprinay neki ajánlotta (Kassa, 1763). Prédikációs nyersanyagként is használni lehetett Abreu instrukcióit (a prédikáló papok számára külön mutatóval látták el). Prédikációs segédkönyv Nicolaus Hanapi *Exempla biblica* című, sok kiadást megért, Egerben 1776-ban kiadott, erkölcsi témák szerint betűrendezett kötete és a *Flores Bibliorum sive Loci communes* című kiadvány (1777). Újra megjelent „öexcellenciája kévénságára” 1769-ben Gusztinyi János *Üdvösség mannája* című prédikációs kötete. Egy 1772-ben e kiadáshoz kötött ajánlásban az egyházatyák dicsérete mellett elsősorban Borromei Szent Károlyt ajánlják a seminaristák figyelmébe.¹⁵ Nagy példányszámban tették közzé Bossányi Szerafin *Sermones Mariani* című kötetét (1769, tükörszedésű új kiadása: 1783), melyben magyarországi szentekről is találhattak a papok minta-prédikációkat. Massillonius püspök franciból latinra fordított prédikációi 1789-ben jelentek meg. A nyomda által kiadott modern szerzőknél sem új tanok jelentik a megújulási szándékot.

¹⁵ *Propositiones ex universa philosophia, quas sub auspiciis ... Caroli ... Eszterházy ..., autoritate et approbatione ... Michaelis Ambrosovsky ... ex praelectionibus ... Josephi Büky ... propugnandas suscepit Antonius Pécsy... Seminarium Episcopatus Agriensis ... alumnus ... 1772.*

Például a szakirodalomban gyakran említett Petrus Maria Gazzaniga *Praelectiones* című köteteiből (Eger, 1791) három korábbi, velencei kiadást a már említett Klimó Györgynek, Koller Ignácnak és Simon Stocknak ajánlotta, akik a Muratori-féle megújulás lelkes hívei voltak. Antonio Valsecchi domonkos szerzetes olaszról latinra fordított művéből a *De fundamentis religionis, deque impietatis fontibus*ből a kor nézeteiről lehetett tájékozódni (1788). A kötetet XIII. Kelemen pápa is dicsérte 1767-ben kiadott brevéjében. A Bécshez kötődő és könyvgyűjtésben magyarországi püspököknek sokat segítő Agostino Gervasio és Giuseppe Bertieri művei szintén megjelentek 1791-ben (*De sacramento Eucharistiae; De sacramentis, De verbo Dei, De legibus*). Az e körhöz kapcsolható Giuseppe Garampi magyarországi püspökökkel folytatott levelezésének megindult sajtó alá rendezésétől sok újdonságot várunk.¹⁶

Az, hogy elődjének Barkóczy Ferencnek életstílusával szakított, nem mutatható ki ezen kiadványok jellegéből. A Barkóczy által kiadott egyházmegyei statútumokat Eszterházy kétszer is közzétette (1767, 1773). A Barkóczy idejében alakult társulatokat támogatta, az Oltáriszentség főtársulat könyvetskéjét 1769-ben Barkóczy bevezetőjével adták ki újra.¹⁷ Dévay András Barkóczynak szóló ajánlását nem távolítják el Jeremias Drexel *Heliotropium*ának 1764-ben Nagyszombatban megjelent fordításából (*Nap után forgó virág*), amikor azt még ugyanebben az évben Egerben tézisekkel megtoldva graduális könyvként terjesztették. Az ajánlás Eszterházy elveivel egyezően kárhoztatja a nyelvi gyönyörködtetés öncélúságát.¹⁸ Az

¹⁶ A *Magyarországi tudósok levelezése* c. sorozatban a feldolgozást Soós István és Fejérdy András végzik.

¹⁷ *Minden Társaságok annyának az az egri püspökségben fel-állított oltári szentség fő társaságának könyvetskéje, mellyben foglaltatnak a bútsúk, regulák, és a mindennapi ájtatosságoknak gyakorlásira alkalmaztatott imádságok, és énekek*, harmadszor nyomtatott, Egerben, 1769.

¹⁸ „nem vólt szándékom czifra magyarsággal ebben élnem, hanem sokakhoz, és jobbára az egy-ügyekhez szóllanom; az Isteni akaratnak titkát fenn héjazó szóknak homállýával bé borítanom nem kívántam, inkább a’ menyhire lehetett világosságra terjesztenem, nem elme futtatás-képpen, hanem lelki orvosság-képpen.”

egri nyomda már Barkóczy püspök idejében is adott ki régebbi könyveket, például 1760-ban Ambrosovszky kanonok Pázmány *Kalauzán*nak summáját. Az iskolai színjátszás önmagában nem nevezhető túlzó reprezentációnak, a jezsuitáknál Eszterházy is megjelent előadásokon. Egerbe érkezésekor tiszteletére *Primus Estoras* címmel játszott a syntaxista osztály,¹⁹ 1765-ben pedig az *Imre és Konrád Estoras* című darabot adták elő Kassán.²⁰

Nemcsak a veszélyes teológiai nézetektől, a politikai hatalom terjesztette veszélyektől is óvta nyáját. A türelmi rendelet kézhez vételekor székesegyházában megújította és kiterjesztette egyházmegyéjére az 1776-ban bevezetett szombatonkénti rózsafüzérezést. (Ld. az 1782. márc. 10-én kelt körlevelet.) 1773-ban *Szent búcsú-járás* címmel a keresztút XIII. Ince pápa által 1723-ban jóváhagyott változatát nyomtatták ki Egerben magyarul.

¹⁹ STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai, III*, Budapest, 1988, 153–154.

²⁰ *Uo.*, II, Budapest, 1986, 83.

Véghseő Tamás

Eszterházy Károly és a görögkatolikusok

Az előadásomban bemutatásra kerülő problematika – Eger nagy főpásztorának kapcsolata az egyházmegyéje területén élő görögkatolikusokkal – időben Eszterházy Károly püspök majd négy évtizedig tartó egri főpásztori szolgálatának első évtizedére korlátozódik. A Munkácsi Egyházmegye 1771-ben történt kánoni felállítása, vagyis a görögkatolikusok egyházkormányzati és egyházszerkezeti helyzetének rendezése Mária Terézia részéről, vízválasztó előadásom témája szempontjából. Az 1762 és 1771 közötti eseményekben és fordulatokban gazdag szűk évtizedhez képest a Munkácsi Egyházmegye felállítása és az Eszterházy Károly halála közötti huszonnyolc esztendő szinte eseménytelennek nevezhető, már ami Eszterházy Károly és a görögkatolikusok kapcsolatrendszerét illeti.

Ha röviden össze akarjuk foglalni az 1762 és 1771 közötti évek – témánk szempontjából releváns – eseménysorát, ezt a megállapítást kell tennünk: Eszterházy püspök szoros ellenőrzés alatt kívánja tartani az egyházmegyéje területén élő görögkatolikusok életét és mindent megtesz annak érdekében, hogy megghiúsítsa az önálló egyházkormányzati egységre, vagyis egy kánonilag is felállított, Munkács székhelyű görögkatolikus püspökség létrehozására irányuló törekvéseiket. Eszterházy püspök elképzeléseit védve nem csak a görögkatolikusokkal vállal konfliktusokat, hanem magával Mária Teréziával is, akivel szemben végül 1771-ben alulmarad. A Szentszék beleegyezésével megalapításra kerül a Munkácsi Egyházmegye, s a görögkatolikusok kikerülnek az egri püspök joghatósága alól.

Előadásomban nem csak ezen évek eseménysorát kívánom bemutatni, hanem az előzményeket is. Eszterházy püspök ugyanis Egerbe érkezve a görögkatolikus kérdésben nem hoz alapvető változásokat, hanem egy évtizedekkel korábban kialakult irányvonallal és jogi állásponttal azonosulva hoz intézkedéseket. Igaz, ezek az intézkedé-

sek mind tartalmukban, mind pedig stílusukban Eszterházy püspök személyiségéből fakadóan hozzájárultak a korábban is konfliktusokkal terhelt kérdés további súlyosbodásához.

Az egri püspökök és a görögkatolikusok kapcsolatának alapja az a tény, hogy a Magyar Királyság északkeleti vármegyéibe egyre nagyobb létszámban beszivárgó, döntő többségükben ruszin nemzetiségű bizánci szertartású keresztények az Egri Egyházmegye területén élnek.¹ Ez alól csak a Szepességbe betelepülők, tehát az Esztergomi Főegyházmegye területére beköltözők képeznek kivételt. A betelepülések/telepítések dinamikájának és természetének megfelelően az új, kizárólag falusi közösségek egyházszerkezete rendkívül kezdetleges. Nem csak papjaikat, de sok esetben még szétszerelhető fatemplomaikat is a Kárpátokon túlról, származási helyeikről hozzák. A parochiális szintnél magasabb egyházszerkezeti szintet a munkácsi monostorban élő bazilita szerzetesek alkotják, kiknek előjárója a 15. század végétől kezdődően püspöki rangban áll, és a munkácsi uradalom aktuális tulajdonosainak kegyéből de facto püspöki joghatóságot gyakorol. Ezen közösségek sorsa, egyházi élete, fejlődése iránt hosszú időn át senki se mutatott komolyabb érdeklődést, hiszen „szakadárok” lévén mind egyházi, mind pedig közjogi szempontból kívül estek az érdeklődés homlokterén.

Ezen a felekezetszerveződés kora változtat. A 17. század első évtizedeiben a tridenti reform következtében modern felekezetté szerveződött katolicizmus, illetve a térségben erős pozíciókkal rendelkező református egyház egyaránt foglalkozni kezdett a bizánci szertartású közösségek lehetséges integrációjának kérdésével. A két nagy felekezet közvetlen szomszédságában élő bizánci szertartású közösségek kulturális, társadalmi elmaradottsága, egyházi életének

¹ A munkácsi püspökség történetéhez mindmáig nélkülözhetetlen monográfia és forráskiadás Hodinka Antaltól: HODINKA Antal, *A munkácsi görög-katolikus püspökség története*, Budapest 1910 és UÓ, *A munkácsi görög szertartású püspökség okmánytára*, Ungvár 1911. A görögkatolikus egyház kialakulásának és korai fejlődésének legújabb feldolgozása: VÉGHSEŐ Tamás, „...mint igaz egyházi ember...” *A történelmi Munkácsi Egyházmegye görög katolikus egyházának létrejötte és 17. századi fejlődése*, Nyíregyháza, 2011 (Collectanea Athanasiana I/4).

rémisztő hiányosságai szembetűnőek voltak a kortársak számára, ami arra ösztönözte a jóérezsű katolikus és a református világi és egyházi vezetőket, hogy kezdeményezzék azok integrációját, és ezáltal felemelkedését. A református alternatíva bemutatásától most idő hiányában eltekintek, csak annyit jegyzek meg, hogy megvalósítása érdekében komoly lépések történtek.²

A régióban élő bizánci szertartású közösségek katolikus egyházba történő integrációja akkor bizonyult sikeresnek, amikor a helyileg illetékes egri püspök, Lippay György karolta fel az ügyet. 1637-től egri püspökként, 1642-től pedig esztergomi érsekként bátorítja Taraszovics Bazil püspököt, majd pedig utódját Parthén Pétert a katolikus egyházzal való egység elfogadására, az unió eszméjének propagálására a papság és a nép körében, illetve kitartásra az egyre súlyosbodó nehézségek közepette. Lippay, illetve utódai Jakusich György és Kisdi Benedek az 1646-os ungvári unióban megszülető görögkatolikus közösség egyházkormányzati egységének magától értetődően a munkácsi püspökséget tekintti, ami a görögkatolikus püspök teljes joghatósággal kormányoz. Lippay érsek az 1650-es években felszínre került jogi aggályokat a püspökség gyors kánoni megalapításával kívánja orvosoltatni, amennyiben az egyáltalán szükséges. A Lippay érseket 1666-ban követő Szelepchényi Györgynek, illetve a bécsi udvarnak is az volt az álláspontja, hogy a munkácsi püspökség létezik, ahogyan az Parthén püspök utódjának kinevezési irataiból is kiolvasható.³ Az 1664 (Parthén püspök halála) és 1689 (De Camillis püspök kinevezése) közötti zűrzavaros időszak, mikor alkalmatlannak bizonyult püspökjelöltek, helynökök, adminisztrátorok egész sora váltotta egymást, egy nagyon komoly következménnyel járt. Az 1680-as években a magyar egyházpolitikát irányító Kollonich Lipót meggyőződésévé vált, hogy a görögkatolikus egyház integrációjára és felemelésére sokkal több időre van szükség. Ezen meggyőződés gyakorlati következménye az

² Bővebben: VÉGHSEŐ, „...mint igaz egyházi ember...”, *i. m.*, 64–67.

³ Uo. 82–84.

Einrichtungswerkbe⁴ is bekerült: a görögkatolikusok egyházkormányzati önállósága nem időszerű, szükség van arra, hogy a területileg illetékes latin főpásztorok joghatósága és gyámsága alatt álljanak.⁵

Ezt az elképzelést első alkalommal 1689-ben, De Camillis püspök kinevezésekor ültette át a gyakorlatba.⁶ A görög főpásztor a pápától apostoli vikáriusi kinevezést kapott, melynek értelmében közvetlenül a Szentszéknek volt alárendelve. Bécsben azonban Kollonich olyan kinevezést állíttatott ki a kancelláriával, mely ugyan a munkácsi püspöki székre szólt, viszont tartalmazta azt a kitévelt is, mely szerint a kinevezett püspök engedelmességgel tartozik a területileg illetékes latin szertartású főpásztornak. Amikor De Camillis püspök megérkezett az egyházmegye területére, ott Kollonich bíboros megbízásából Benkovich Ágoston váradi püspök és leleszi prépost, a görögkatolikusok nagy pártfogója fogadta. Elolvassa a két, egymásnak ellentmondó kinevező okmányt, azt a bölcs tanácsot adta a mit sem sejtő görög püspöknek, hogy azokat jól tegye el és senkinek se mutassa meg...⁷

De Camillis nem tulajdonított különösebb jelentőséget az ellentmondásnak, mert őt Kollonich bíboros hozta Magyarországnak és az ő személyében azonosította azt a területileg illetékes főpásztort, akinek engedelmességgel tartozik. Ezt a meggyőződést maga Kollonich alakította ki benne, amikor a joghatósági viszonyokról érdeklődő De Camillisnek még Rómában azt – az egyébként minden

⁴ KALMÁR János, VARGA J. János, *A magyar királyság berendezésének műve*. Függelék: *A pozsonyi rendi bizottság tervezete. Az ún. „Magyar Einrichtungswerk”*. Budapest, 1993, Magyar Történelmi Társulat (Századok Füzetek, 1.); KALMÁR János, VARGA J. János, *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn 1688–1690*. Stuttgart, Steiner Verlag (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 39.)

⁵ VARGA J. János, *Berendezkedési tervezetek Magyarországon a török kiűzésének korában. Az Einrichtungswerk*, Századok 125 (1991), 449–488.

⁶ A De Camillis-korszakot bemutató tanulmánykötet: *Rómából Hungáriába. A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, szerk. VÉGHSEŐ Tamás, Nyíregyháza 2008 (Collectanea Athanasiana I/1).

⁷ HODINKA, *Okmánytár*, i. m. 297–299.

alapot nélkülöző – információt adta, hogy Magyarországon minden görögkatolikus a kalocsai érsek alá tartozik.⁸ Tény, hogy De Camillisnek életében (1706-ig) Kollonich védelme alatt – kisebb összezördülésektől eltekintve – nem volt különösebb konfliktusa Fenesy, majd pedig Telekesy püspökkel.⁹

Alapvetően változik meg a helyzet De Camillis 1706-ban, illetve Kollonich 1707-ben bekövetkezett halála után. A Rákóczi-szabadságharc éveiben újra felvetődött és zűrzavarhoz vezetett a munkácsi püspök kinevezésének joga. Rákóczi kegyúrként, I. József főkegyúrként, a Szentszék pedig az apostoli vikariátus tényére hivatkozva erőltette a maga jelöltjét. Végül az a Bizánczi György kap megerősítést, akinek Telekesy püspök – elsőként az eгри püspökök sorában – 1713-ban helynöki megbízást adott, és akitől hűségesküt kért és kapott.¹⁰ Attól kezdve a munkácsi püspökök kinevezésének menete ezt a forgatókönyvet követte: az eгри püspökök helynököt neveztek ki, akiket az uralkodó munkácsi püspöki, a Szentszék pedig apostoli vikáriusi és *in partibus infidelium* címzetes püspöki titulussal látott el.

Önmagában a kinevezésnek ez a módja nem okozott volna különösebb problémát, amennyiben a munkácsi püspök joghatóságának és cselekvési szabadságának gyakorlata a De Camillis-időszak gyakorlatát követte volna. Telekesy utódja, Erdődy Gábor püspök azonban 1715-től egyre szűkítette Bizánczi püspök joghatóságát,¹¹ amit 1718-ban a Propaganda-Kongregáció utasítása is megerősített.¹² Ennek értelmében a görögkatolikus püspök nem szentelhetett papokat és nem építhetett templomokat az eгри főpásztor engedélye nélkül, illetve a görögkatolikusokat kötelezték az egyházi ünnepek Gergely-naptár szerinti megünneplésére.

Róma tehát szentesítette a Kollonich Lipót által bevezetett gyakorlatot, elfogadva és osztva azt az álláspontot, mely szerint a

⁸ Uo., 285–287.

⁹ VÉGHSEŐ, „...mint igaz egyházi ember...”, *i. m.*, 140–142.

¹⁰ HODINKA, *Történet*, *i. m.*, 497.

¹¹ Uo., 582–586.

¹² Uo., 589.

görögkatolikus közösségek nem állnak készen az önállóságra, s szükségük van a latin egyház kormányzására és ellenőrzésére.

Az 1718-ban kiadott szentszéki rendelet mintegy három évtizedre konzerválta az állapotokat. Bizánczi püspök utódai, Olsavszky Simon, Blazsovszki György és Olsavszky Emmánuel¹³ a kialakult rend szerint kapták kinevezésüket és tevékenykedtek az egri püspök szoros ellenőrzése alatt. A helyzetet Barkóczy Ferenc 1747-ben változtatott azzal a rendeletével, mellyel a görögkatolikus parókusokat a helyileg illetékes latin plébánosok helyettesévé fokozta le, ami többek között súlyos következménnyel járt a papság megélhetése szempontjából. Ugyanekkor Olsavszky püspököt rituális püspökké nevezte ki és gyakorlatilag megfosztotta minden joghatóságától.¹⁴ Barkóczy püspök intézkedésének háttérében az ezekben az években lefolytatott vizitáció tapasztalatai állnak,¹⁵ melyek révén megerősödött benne az a meggyőződés, mely elődeit is vezette: a görögkatolikusok egyházi életének szintje, minősége még mindig messze áll a tridenti normáktól és a modern felekezeti ismérveitől, ezért a felügyeletüket, irányításukat szorosabbá kell fogni.¹⁶ Ha a maguk útját járják, akkor az előbb-utóbb a hitbeli kérdésekben való önállósodásra fog vezetni, vagyis lényegében magát az uniót veszélyezteti. Mária Terézia már nem osztotta azt az elképzelést, mely a probléma egyetlen megoldásaként az ellenőrzés és az elfojtás fokozását tartotta, s a görögkatolikus papság tiltakozását felkarolva

¹³ A két Olsavszky püspök munkásságához: Irenej KONDRATOVIČ, *The Oľšavský bishops and their activity*, Slovak Studies III, Cyrillo-Methodiana, Roma 1963, 179–198. Olsavszky Emmánuelhez: Michael LACKO, *Documenta spectantia regimen episcopi Mukacevensis Michaelis Manuelis Olsavsky: 1743–1767*, *Orientalia Christiana Periodica*, 25 (1959) 53–90. M. LACKO, *The Pastoral Activity of Manuel Michael Olsavsky Bishop of Mukačevo*, *Orientalia Christiana Periodica*, 27 (1961) 150–161.

¹⁴ HODINKA, *Történet, i. m.*, 598–599.

¹⁵ A vizitáció jegyzőkönyve: Joann DULISKOVIČS, *Isztoriceszkije cserti Ugroszkieh*, III, Ungvár 1877, 139–147.

¹⁶ Barkóczy kiadatlan instrukciója a görögkatolikus papságnak: VÉGHSEŐ Tamás, *Barkóczy Ferenc egri püspök kiadatlan instrukciója az Egri Egyházmegye területén élő görögkatolikusok számára (1749)*, Nyíregyháza 2012 (Collectanea Athanasiana II/2).

az intézkedés visszavonására kényszerítette Barkóczy püspököt. Elrendelte azt is, hogy a Helytartótanács kövesse figyelemmel a konfliktus alakulását.¹⁷ Egyúttal a probléma megoldásának alternatívájaként Egerben Mária Terézia támogatásával megindul a görögkatolikus papok képzése.¹⁸ 1744-ben ugyan Olsavszky püspök is létrehozott Munkácson egy iskolát, melyben felszentelt papok is tanultak, de ez nem papnevelő intézet volt. Annak megteremtésére az egi püspök vikáriusaként önálló jövedelem híján esélye sem volt. 1754-től az egi szemináriumban a Mária Terézia által biztosított évi 1200 forint segítségével saját rítustanár vezetése alatt hat görögkatolikus papnövendék tanulhatott. Tekintve, hogy ebben a korszakban 5–600 görögkatolikus pap működött a térségben, az egi képzés önmagában nem számolhatta fel a papképzés hiányosságait. Ugyanakkor az esztergomi érsekek által a szepességi parókiákról származó tehetséges görögkatolikus ifjakkal a nagyszombati egyetemen biztosított képzési lehetőséggel együtt az egi ösztöndíjak legalább a görögkatolikus vezetői elit képzésének kereteit garantálták.¹⁹

Amikor tehát Eszterházy Károly megérkezett Egerbe a görögkatolikus kérdésben egy több évtizedes gyakorlatot talált, amit a görögkatolikus közösségek és klérus elmaradottságával indokoltak. Ugyanakkor elődeinek munkásságában nem sok nyomát fedezhette

¹⁷ HODINKA, *Történet, i. m.*, 607.

¹⁸ A 18. századi görögkatolikus papképzés összefoglalása: UDVARI István, *A munkácsi egyházmegye oktatásügye a XVIII. században*, = *Örökség és küldetés, 1950–2000. a Nyíregyházi Görög Katolikus Papnevelő Intézet és a Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola alapításának 50. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia anyaga: 2000. október 2–3.* szerk. JANKA György, Nyíregyháza, 2001, 71–81. Újabban: VÉGHSEŐ Tamás, *A papképzés ügye a munkácsi görög katolikus püspökségben a 17. században*, = *Eruditio, sapientia et virtus. Tanulmányok Bitskey István professzor 70. születésnapjára*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011. 555–561.

¹⁹ Peter ŠOLTÉS, *A papság reformja a Munkácsi Egyházmegyében a 18. században*, = VÉGHSEŐ T., (ed.): *Symbolae. Ways of Greek Catholic heritage research. Papers of the conference held on the 100th anniversary of the death of Nikolaus Nilles*, Nyíregyháza 2010 (Collectanea Athanasiana I/3), 231–245.

fel azon törekvéseknek se, melyek ennek az elmaradottságnak a felszámolására irányultak volna.

Eszterházy püspök maga is a szoros ellenőrzést tartotta elsődleges szempontnak. 1763 márciusában felújította Barkóczy 1747-es rendeletét, amit akkor az uralkodó visszavonatott, Olsavszky Emmánuel joghatóság nélküli rituális püspökké nevezte ki, sőt újdonságként azt is bevezette, hogy a protestáns–görögkatolikus egyes házasságok esetén a római katolikus plébános az illetékes.²⁰

Eszterházy püspök intézkedése újabb indulatokat váltott ki, de ezúttal a szokásos tiltakozást, beadványok-ellenbeadványok áradatát egy új jelenség is kiegészítette, ami a bécsi udvart határozott lépésre ösztönözte.

A görögkatolikus egyházak létrejöttét és fejlődését végigkíséri az unióellenes mozgalom. A Rómával való egységet elutasító ortodox közösségek figyelemmel követik a görögkatolikus egyházak sorsát és megragadták az alkalmakat arra, hogy az unió hátrányaira felhívják a figyelmet. Ilyen alkalommá vált az egri egyházmegyében egyre súlyosbodó konfliktus, melynek során az ungvári unió feltételei (köztük az önálló egyházszerkezetre vonatkozó) egyre nyilvánvalóbb módon sérültek. 1765-ben a munkácsi egyházmegye legnagyobb lélekszámú közösségében, a hajdúdorogi parókián a karlócai szerb metropolita ösztönzésére unióellenes mozgalom alakult ki, mely egészen addig fajult, hogy a magyar nyelvű görögkaticizmus későbbi fellegvárának előjárósága kinyilvánította szándékát az unió elhagyására és a karlócai metropolíához való csatlakozásra.²¹ A bécsi udvar csak császári biztos kirendelésével tudta helyreállítani a város békéjét. Az eset, s a régió más településeiről érkező hírek hatására Mária Teréziában megérlelődött a döntés, hogy a konfliktust a munkácsi egyházmegye kánoni felállításával véglegesen rendezze.²²

²⁰ HODINKA, *Történet, i. m.*, 606.

²¹ A hajdúdorogi események legújabb feldolgozása: JANKA György, *Bacsinszky András hajdúdorogi évei*, = *Bacsinszky András munkácsi püspök (1772–1809). A főpásztor halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, Szerk. VÉGHSEŐ Tamás, *Collectanea Athanasiana* I/6, nyomdában.

²² JANKA György, *A munkácsi egyházmegye felállítása*, *Athanasiana* 4 (1997) 57–81.

Ugyanezt a véleményt fogalmazta meg egyébként Eszterházy püspök testvére, Eszterházy Ferenc kancellár is.

A munkácsi egyházmegye kánoni felállítására tett első kísérlet 1766/67-ben meghiúsult.²³ Mária Terézia római ügyvédei De Angelis és Coquelinus hiába alapozták érvelésüket arra, hogy a görögkatolikusok latin főpásztor alá rendelésével az unió egyik feltétele sérül, s ezt egy önálló görögkatolikus egyházmegye szabályszerű felállításával orvosolni kell, XIII. Kelemen pápa Eszterházy püspök érvelését fogadta el, aki a XII. egyetemes zsinat Quoniam kezdetű határozatára, illetve IV. Piusz pápa *Romanus pontifex* kezdetű bullájára hivatkozott. Ezek kimondták: a görög szertartásúak annak a latin szertartású püspököknek a joghatósága alá tartoznak, melynek területén élnek.

XIII. Kelemen pápa elutasító álláspontja nem tántorította vissza Mária Teréziát. A következő évek történései pedig ismét sürgetővé tették a probléma megoldását. Az elutasító római döntés nyilvánosságra hozatala előtt néhány nappal Olsavszky püspök meghalt. Utódjaként 1768-ban a Szentszék Bradács Jánost²⁴ nevezte ki apostoli vikáriusnak, akit Mária Terézia arra utasított, hogy jelenjen meg Eszterházy püspöknél és törekedjen a békés rendezésre. A találkozóra 1769 szeptemberében került sor, s egyáltalán nem volt békés. Bradácsot harminc pap is elkísérte, mivel Eszterházy püspök jelét adta, hogy a Rómában elért győzelmét a görögkatolikusok fölötti ellenőrzés újabb szigorítására kívánja felhasználni. Közvetlenül nem is volt hajlandó Bradács püspökkel levelezni: a neki szóló utasításokat a munkácsi római katolikus plébánosnak címezte, akinek két tanú jelenlétében kellett azt átadnia. Bérmaútján görögkatolikus

²³ A munkácsi egyházmegye felállítására vonatkozó, a Vatikáni Titkos Levéltárban őrzött forrásokat Alexander BARAN adta ki: *Monumenta Ucrainae Historica*, XIII, Romae 1973.

²⁴ Athanasius PEKAR, *Bishop John Bradac the last Basilian in the Mukacevo episcopal See (1732–1772)*, Cura Consilii, 1983, 130–152. UDVARI István: *Bradács János püspök művelődéstörténeti jelentősége* = U. I., *Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok*, Vasvári Pál Társaság Füzetei. 9. Nyíregyháza, 1994. 187–190.

gyerekeket is megbérmált, ami a bizánci hagyomány újabb megsértése volt.

A találkozáson heves szóváltás alakult ki Eszterházy püspök és Bradács János között, aki megtagadta a hűségeskü letételét, s papjaival megállapodás nélkül távozott. Nem sokkal később a konfliktus tovább fokozódott azzal, hogy a görögkatolikus papnövendékek egy éjszaka megszöktek az egri szemináriumból és Munkácsra mentek püspökhöz.

A görögkatolikus püspök és papjai Mária Terézia segítségét kérték, aki 1770 májusában római ügyvédei útján újabb kérvényt terjesztett be immáron XIV. Kelemen pápához a munkácsi egyházmegye felállítása érdekében. Az ügyvédek ekkor már ismerték Eszterházy püspök jogi érvelését, s annak állításait más szentszéki dokumentumok rendelkezéseivel cáfolták, mint például X. Leó *Accepimus* kezdetű bullája, mely kimondja, hogy a görög szertartásúak a görögök felett, a latin szertartásúak pedig a latinok felett gyakorolnak joghatóságot.

A jogi érvelés mellett ugyanannyira fontos volt Mária Terézia erélyes fellépése, aki kilátásba helyezte azt is, hogy a Szentszék halogató vagy elutasító álláspontja esetén saját jogkörében eljárva rendezze a kérdést. XIV. Kelemen pápa – immáron Eszterházy püspök meghallgatása nélkül – 1770 novemberében tudatta Mária Teréziával, hogy kész megadni jóváhagyását. A majd egy évig tartó tárgyalások után 1771. szeptember 19-én adta ki az *Eximia regalium* kezdetű bullát, mellyel felállította a munkácsi egyházmegyét.

A szentszéki döntéssel lezárult egy súlyos konfliktusokkal terhelt időszak. A görögkatolikusok kikerültek az egri főpásztor joghatósága alól, s egyházmegyéjük az esztergomi érseki tartományba került besorolásra. Egy új korszak kezdődött, melynek választ kellett adnia egy fontos kérdésre: Kinek volt igaza? Igaza volt-e Eszterházy püspöknek és elődeinek, amikor azt feltételezték, hogy a görögkatolikusok nem állnak készen az önálló egyházszerkezetre, s annak megadása elvezetne a hitbeli kérdésekben való önállósodásra és végül eredményben a katolikus egyházzal való egység megbontására? A munkácsi egyházmegye önálló életének alakulása Bradács János utódja, az őt 1772-ben követő Bacsinszky András püspök idején

rácáfol a korábbi félelmekre.²⁵ Az uralkodó gondoskodásából megfelelő anyagi eszközökkel ellátott Bacsinszky püspök tudott élni a lehetőséggel, és az egyházmegye intézményrendszerét harminchét évig tartó püspöksége idején sikeresen kiépítve és elindítva a papság reformját megerősítette a görögkatolikus egyházat az Apostoli Szentszékkal való egységben. Az önállóság tehát éppen a katolikus egyházhoz való kötődést erősítette.

Véleményem szerint Eszterházy püspök abban tévedett, hogy nem vette figyelembe a görögkatolikus egyházban a 18. század harmincas–negyvenes éveitől kezdődő változásokat, melyek eredményeként kialakult egy jól képzett papi réteg, igaz ők elsősorban a Szepességből (tehát nem az egi egyházmegye területéről) származtak.²⁶ Míg Bizánczy és Blazsovszky püspökök képzettsége inkább átlagosnak nevezhető, a két Olsavszky, majd Bradács és Bacsinszky püspökök már kiemelkedő képességű és képzettségű papok voltak, akik számára az önállóság nem nyomasztó és veszélyekkel teli teher, hanem lehetőség lett volna, illetve lett a további fejlődésre.

²⁵ UDVARI István: *Bacsinszky András püspök a ruszin felvilágosodás képviselője* = U. I., *Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok*, Vasvári Pál Társaság Füzetei. 9. Nyíregyháza, 1994. 196–215. A Bacsinszky-korszakot bemutató tanulmánykötet: *Bacsinszky András munkácsi püspök (1772–1809). A főpásztor halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, Szerk. VÉGHSEŐ Tamás, *Collectanea Athanasiana* I/6, nyomdában.

²⁶ ŠOLTÉS, *i.m.*, 238.

Tóth Tamás

***A Collegium Germanicum et Hungaricum szerepe
Eszterházy Károly életében***

1. A római Német–Magyar Kollégium

A lutheri reformáció megjelenését követően mindenki számára világossá vált, hogy a Katolikus Egyházban erőteljes megújulásra van szükség, ennek jegyében nyitotta meg a személyes életében még a reneszánsz életstílus követőjének tekintendő, de egyházkormányzatában a megújulás szükségességét jó érzékeléssel felismerő III. Pál pápa (1534–1549) 1545-ben a Trienti Zsinatot (1545–1563). Az 1540-ben jóváhagyott Jézus Társasága rövid időn belül felismerte, hogy az oktatás-nevelésnek kulcsszerepet kell betöltenie a megújulási folyamatában, hiszen csak jól képzett és katolikus szellemiségű klerikusok tudtak eredményesen érvelni a reformátorokkal szemben. Loyolai Szent Ignác (1491–1556) 1551-ben az Örök Városban megalapítja a Pápai Gergely Egyetem elődjét, a *Collegium Romanumot*, majd egy évre rá a *Collegium Germanicumot*. A Német Kollégiumot Loyolai Szent Ignác és Giovanni Morone (1509–1580) bíboros tevékenységének eredményeként III. Gyula pápa (1550–1555) alapította a *Dum sollicita* bullája révén egy évvel később. A nagy reformpápa, XIII. Gergely (1572–1585) pedig újraalapította azt a *Postquam Deo placuit* kezdetű bullájával 1573-ban, egyben az intézmény számára privilégiumokat és biztos anyagi háttérrel biztosított. Ugyanebben az időszakban kerül megalapításra *Collegium Hungaricum*, azaz a Magyar Kollégium is a Germanicum volt növendéke, Szántó (Arator) István (ca. 1540–1612) jezsuita kezdeményezésére 1579-ben, az *Apostolici muneris sollicitudo* bulla révén. Az új magyar intézet fekvése a római Caelius dombon nem volt túl kedvező, messze is volt a tanulmányok helyétől, a Collegium Romanumtól, valamint hamarosan anyagi problémák is felmerültek. Így Morone bíboros javaslatára XIII. Gergely pápa 1580-ban *Ita*

sunt humana kezdetű bullájával egyesítette a két intézetet, megalapítva a *Collegium Germanicum et Hungaricum*ot, vagyis a Német–Magyar Kollégiumot, azt tűzve ki célul, hogy a Német-római Birodalom területéről (*Germanicum*) és a Magyar Szent Korona országaiból (*Hungaricum*) érkező papnövendékekből olyan művelt papokat neveljen, akik tanulmányaik végeztével, hazatérve szülőhazájukba szolgálják a katolikus megújulás ügyét. Az intézet a jezsuiták által működtetett leghíresebb kollégium lett, „*a szemináriumok modellje*” és példa „*más római kollégiumok alapítása számára*”.¹

Az új intézet első évtizedeiben többször is költözött, míg a hasonló nevű VII. századi bazilika² mellett lévő Szent Apollináris Palotába (*Palazzo Sant'Apollinare*) költözhetett, ahol 1574-től a XVIII. sz. végéig maradhatott, itt tanult többek között galántai gróf Eszterházy Károly (1762–1799) egri püspök is. Amikor 1773-ban feloszlatták a jezsuita rendet, a Kollégium a domonkosok vezetése alá került. 1781-ben II. József (1780–1790) megtiltotta egyházi személyeknek a külföldi tanulmányokat, és létrehozta a Német-római Birodalomhoz tartozó Páviában az ottani Német–Magyar Kollégiumot, így a római intézet 1782-re kiürült. 1799-ben pedig Napóleon (francia császár 1804–1814, 1815) feloszlatta mindkét kollégiumot. A jezsuiták vezette római *Collegium Germanicum et Hungaricum* 1818-ban nyílhatott meg újra, bár magyarok csak 1844-től kezdtek újra érkezni.³

¹ Luigi MEZZADRI, Filippo LOVISON, *Storia della Chiesa tra medioevo ed epoca moderna*, II, Roma, Centro Liturgico Vincenziano, 2001, 80–81.

² A bazilika, ahol a Kollégium egyik legfontosabb időszakában sok magyar ajkú alumnus is imádkozott, máig sok emléket őriz ebből az időszakból: nemcsak az itt elhunyt növendékek sírja emlékeztet erre az időszakra, de például a Xavéri Szent Ferenc szobor lábánál megpihenő rák allegóriája is, hiszen a köznyelvben a növendékeket jellegzetes színű reverendájuk miatt „*főtt rákok*”-nak, ill. „*vörös rákok*”-nak is nevezték.

³ A Kollégium történetéről mindezidáig megjelent legteljesebb, a magyar vonatkozásokat is jelző monográfia: Andreas STEINHUBER, *Geschichte des Kollegium Germanikum Hungarikum in Rom*, Freiburg in Br., Herder, 1906; Az alább idézett munkákon túl értékes információkkal szolgál még többek között (a teljesség igénye nélkül): *Monumenta quae spectant Primordia Collegii Germanici et Hungarici*, Collecta et illustrata Friderico SCHRÖDER SJ,

2. A Kollégium növendékei a magyarországi megújulás szolgálatában

A Magyar Királyság területén az is különös nehézséget jelentett, hogy a reformáció és a török hódítás lényegében egyszerre érte el hazánkat. A növendékek számára vonatkozó első komolyabb, azóta már többek által pontosított számvetést a magyarokra vonatkozóan Veress Endre végezte.⁴ Az 1559–1917 közötti periódusból 768 hungarikust számolt össze.⁵ Végheő Tamás kutatásai szerint 1552 és 1782 között 610 alumnus érkezett a Magyar Királyság területéről, ebből 64-en (10,5%) kaptak megyéspüspöki kinevezést ugyanott.⁶ Jelentős tény az is, hogy a XVIII. században – tehát a török utáni újjászületés időszakában, amikor arányában a legtöbb magyar tanult itt, Bitskey István számításai szerint 269-en⁷ – a Magyar Királyság

Romae, ex Typographia a pace, 1896; *Monumenta Antiquae Hungariae 1550–1600*, I–IV, edidit Ladislaus LUKÁCS, Romae, Institutum Historicum S.I., 1969–1987; Főként a német ajkú növendékekkel foglalkozik: Peter SCHMIDT, *Das Collegium Germanicum in Rom und die Germaniker: Zur Funktion eines römischen Ausländerseminars (1552–1914)*, Tübingen, Niemeyer, 1984 (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, 56); A levéltárral foglalkozik: Markus PILLAT, *Archiv und Bibliothek des CGU*, Korrespondenzblatt des Collegium Germanicum et Hungaricum (KB), Jubiläumsausgabe zum 450jährigen Bestehen des Collegium Germanicum et Hungaricum (2003) 25–28; TÓTH Tamás, *A Collegium Germanicum et Hungaricum levéltára = Magyarország és a római Szentszék (Források és távlatok): Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére*, szerk. TUSOR Péter, Budapest–Róma, Gondolat, 2012 (Collectanea Vaticana Hungariae, I/8), 137–156.

⁴ *Matricula et Acta Hungarorum in universitatibus studentium: II. Roma, Collegium Germanicum et Hungaricum: I. Matricula (1559–1917): A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai: I. Anyakönyv (1559–1917)*, collegit et edidit/közrebocsátja Andreas VERESS [=VERESS Endre] Budapest, 1917 (Fontes Rerum Hungaricarum: Magyar Történelmi Források, II), 18.

⁵ *Uo.*, 319.

⁶ VÉGHSEŐ Tamás, «*Catholice reformare.*»: *Ágoston Benkovich O.S.P.P.E. missionario apostolico, vescovo di Várad (1631–1702)*, Budapest, Roma, Gondolat, 2007 (Collectanea Vaticana Hungariae, II/2), 379.

⁷ BITSKEY István, *Hungariából Rómába: A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*, Budapest, Nemzeti Tan-

területén szolgáló megyéspüspökök körülbelül fele Rómában végezte tanulmányait:⁸

A római alumnusok aránya a Magyar Királyság megyéspüspökei között a XVIII. században

Egyházmegye	Időszak	Összes	CGU	%
Esztergom	1695–1799	6	3	50
Kalocsa	1696–1817	8	7	87,5
Eger	1699–1799	4	4	100
Erdély	1696–1815	13	5	38,5
Vác	1689–1795	10	5	50
Nagyvárad	1681–1802	10	6	60
Veszprém	1687–1802	7	3	43
Csanád	1700–1828	7	4	57
Győr	1696–1802	5	1	20
Nyitra	1696–1804	7	4	57
Pécs	1687–1799	7	2	28,5
Zágráb	1694–1827	9	4	44,5
Zengg-Modrus	1698–1833	10	1	10
Bosznia ⁹	1699–1805	7	1	14,5
Szerém	1698–1771	8	2	25
ÖSSZESEN		118	52	46%

könyvkiadó, 1996 (Italianistica Debreceniensis: Olasz Felvilágosodás és Romantica Kutatóközpont Monográfiák, 2), 88.

⁸ TÓTH Tamás, „*Si nullus incipiat, nullus finiet*”: *La rinascita della Chiesa d’Ungheria dopo la conquista turca nell’attività di Gábor Patachich e di Ádám Patachich, Arcivescovi di Kalocsa-Bács (1733–1784)*, Budapest, Roma, Szeged, Gondolat, Gál Ferenc Hittudományi Főiskola, 2011 (Collectanea Vaticana Hungariae, I/6), 76. Magyar nyelvű közlemény: Uő, „*Ha senki sem kezd el, senki sem fogja befejezni*”: *A két Patachich érsek és a katolikus megújulás (1733–1784)*, 204–205, *Deliberationes* II/2 (2009/2) 201–225.

⁹ Boszniát Szerémmel 1773-ban egyesítették. Azóta hívják Diakovári (Điakovo) Egyházmegyének, illetve 2008 óta Főegyházmegyének. Első püspöke Matej Franjo Krtica (1773–1805) volt. Statisztikai okokból a bosnyák püspökök között soroljuk fel; Egy érdekesség, hogy 1776-ban létezett még egy másik terv is: „*L’unione del Sirmio alle Diocesi Coloczenze e Quinquecclesiense sarebbe più opportuna pel bene della Religione*”. Vatikáni Titkos Levéltár (Vatikánváros; Archivum Secretum Vaticanum, ASV) Archivio della Nunziatura di Vienna (Arch. Nunz. Vienna), 136, fol. 244r.

A római alumnusok aránya a Magyar Királyság megyéspüspökei között a Mária Terézia által alapított egyházmegyékben

Egyházmegye	Időszak	Összesen	CGU	%
Besztercebánya (Banská Bystrica)	1776–1813	2	2	100
Rozsnyó (Rožňava)	1776–1799	3	-	0
Szombathely	1777–1804	2	2	100
Szepes (Spiš)	1776–1806	2	1	50
Székesfehérvár	1777–1811	2	1	50
ÖSSZESEN		11	6	60

A germanikus-hungarikus megyéspüspökök száma 52 (46 %) volt a régebbi, 1770-es évek előtt alapított latin szertartású magyar egyházmegyékben és 6 (60 %) az újabbakban, amelyeket Mária Terézia (1740–1780) alapított. Egerben a legnagyobb az arány, mivel a XVIII. század minden megyéspüspöke Rómában tanult. Igaz, száz év alatt mindössze négy főpásztora volt az egyházmegyének: Telekessy István (1699–1709, 1711–1715), Erdődy Gábor Antal (1715–1744), Barkóczy Ferenc (1745–1761) és Eszterházy Károly (1762–1799). Öt, ha hozzávesszük gróf Csáky Imre bíborost is, aki 1709 és 1711 között, zavaros időkben vezette az egyházmegyét, ő szintén a Kollégium növendéke volt.

3. Eszterházy a Kollégiumban

Eszterházy Károly példáján keresztül egy tipikus „germanico-hungaricus előéletet” ismerhetünk meg, ezért az Anyakönyv bejegyzései és más életrajzi adatok felidézésével érdemes megemlíteni, hogy hogyan végezte a tanulmányait, milyen előélettel került ki Rómába. A kor sajátosságait tekintve kiválasztásában fontos tényező volt a származása, ugyanis ebben az időben a Kollégiumba elsősorban nemesi származásúakat küldtek, bár nem kizárólag.¹⁰ 1735-ban például, amikor az életművét tekintve Eszterházyhoz hasonlítható kortárs, zajezdai báró Patachich Ádám, később váradi püspök (1759–1776), majd kalocsa–bácsi érsek (1776–1784) elkezdte a ró-

¹⁰ STEINHUBER, *i.m.*, 138–139.

mai tanulmányait, 25 új alumnusa volt a Kollégiumnak, de közülük csak egyhez írták oda az Anyakönyvbe, hogy „*non nobilis*”, vagyis nem nemes.¹¹

Az Anyakönyv tanúsága szerint¹² pozsonyi főnemesként, az Esztergomi Főegyházmegye növendékeként érkezett Rómába, a hercegprímás, valamint az általános helynök ajánlásával. Az esztergomi érsek Pázmány Péter (1616–1735) óta az itt végzett növendékek egy jelentős részének adtak ajánlást az intézetbe, de hogy jelen esetben az esztergomi érsek őt ajánlja, arra volt még egy másik, kézenfekvő ok is: Magyarország első egyházi méltóságának tisztét ebben az időben a család ugyanazon ágából származó Esterházy Imre (1725–1745), a Germanicum-Hungaricum volt növendéke töltötte be.

A Kollégium Anyakönyvének Veress Endre által is kiadott, illetve kiegészített bejegyzései¹³ megerősítik, amit a Tusor Péter által publikált váci püspöki processzusából¹⁴ részletesebben is megtudhatunk.¹⁵ A keresztlőre a pozsonyi Szent Márton templomban 1725. május 4-én került sor, Esterházy Ferenc és Pálffy Szidónia grófnő fiát galántai gróf Eszterházy Imre Gábor nyitrai püspök (1740–1763) keresztelte meg, a keresztszülők pedig gróf Csáky Imre bíboros és Kollonich Krisztina grófnő (a keresztlevel szerint Kollonich Ádám férje) voltak.

¹¹ A Kollégium Germanicum et Hungaricum Levéltára (Róma; Archiv des Collegio Germanico ed Ungarico, ACGU) Historica (Hist.) 2., NN. 249/429-273/453. TÓTH, „*Si nullus incipiat...*”, 78.

¹² ACGU Hist. 2. N. 326/606. Ed.: VERES, *i. m.*, 167–168.

¹³ Uo.

¹⁴ ASV Archivum Concistorialis (Arch. Concist.), Processus Concistorialis (Processus Concist.), 149, foll. 713–727. Vö. TUSOR Péter, *Eszterházy Károly kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvei a Vatikáni Levéltárban = Eszterházy Károly Emlékkönyv*, szerk. KOVÁCS Béla, Eger, Érseki Gyűjteményi Központ, 1999, 23–25.

¹⁵ A Vatikáni Levéltárban őrzött hiteles keresztlevel-másolatból például olyan érdekességeket is megtudunk, hogy a teljes neve galántai gróf Eszterházy Károly Imre Flórián Antal József Ignác Xavér volt. ASV Arch. Concist., Processus Concist., 149, fol. 723r.

A *litteris humanioribus*-t Pozsonyban abszolválta, filozófiából bakkalaureátust szerzett Nagyszombatban, ahol négy évig volt a nemzeti *Collegium Generalis* növendéke, és belépett az ottani Mária Kongregációba is.¹⁶ Így Rómába érkezése előtt már befejezte a teológia első évét. Máshonnan azt is tudjuk, hogy Mária Terézia a filozófiát követően ékköves kereszttel tüntette ki.¹⁷ A bérálás szentségében, a tonzúrában és a négy kisebb rendben még a római éveket megelőzően részesült, 1741. december 21-én, szombaton Nagyszombatban a Szent Mihály templomban Majthényi Ádám esztergomi segédpüspök és általános helynök (1741–1743) révén.¹⁸

Ennek megfelelően a teológia második évét kezdhette meg Rómában. A *Matricula* még azt a körülményt is feljegyzi, hogy Győrben volt öröksége, családi körülményei miatt magasabb, (legalább) kanonoki tisztségek betöltésére alkalmasnak mutatkozott (*capax cathedralium Hungariae*), valamint hogy ekkor már a – család kegyuraságához tartozó – rátóti prépostságot is birtokolta.¹⁹ Ez a Kollégium számára is fontos információ volt, hiszen ez azt jelentette, hogy rendelkezett az itt tartózkodáshoz és a továbblépéshez szükséges javadalmakkal.

1745. október 29-én érkezett meg a Kollégiumba, és elkezdte a képzés elején kötelező jezsuita típusú noviciátust, amely az itteni életre volt hivatott felkészíteni. Ennek lezárásaként tette le a következő év június 5-én a nevezetes esküt,²⁰ amelyben a többi korabeli növendékhez hasonlóan megígérte, hogy az itt tartózkodását kizárólag a papságra való készületre használja fel. Mást, úgy mint civiljogot vagy orvostudományt nem fog tanulni, tanulmányai végeztével pedig hazatér, és legalább három évig nem jön Itáliába, még kevés-

¹⁶ ACGU Hist. 2. N. 326/606.

¹⁷ VERES, *i.m.*, 168. – Veres megjegyzése a gyulafehérvári Batthyaneumban őrzött *Album Hungarorum in Collegio Germanico et Hungarico studentium* kézirat alapján (27). A rátóti prépostság, az ott közölttel ellentétben, azonban nem Mária Terézia adománya volt, mivel azt az Esterházy hercegek adományozták, így a *Királyi Könyvek* sem említik.

¹⁸ ASV Arch. Concist., Processus Concist., 149, fol. 723.

¹⁹ ACGU Hist. 2. N. 326/606.

²⁰ ACGU Hist. 233. Iuramenta alumnorum 1741–1777, 1746. július 5.

bé Rómába, legfeljebb súlyos okból és engedéllyel, valamint legalább három évig a protektor bíborosok engedélye nélkül semmilyen szerzetesrendbe be nem lép. Az eskü a kalandorokat igyekezett kizárni, és a növendékekben azt a felelősségtudatot volt hivatott erősíteni, amely a képzés eredeti célja volt: jól képzett egyházmegyés papokat nevelni, akik majd otthon sikerrel erősítik a helyi Egyházat. Az időbeosztás és a stúdiumok rendje szigorú rendet követett. Az alumnusok a képzés ideje alatt legtöbbször csak tanulmányaik legvégén tértek vissza hazájukba, aminek az ekkor kialakuló emberi kapcsolatok szempontjából is fontos következményei voltak. Eszterházy Károly ekkor olyan, később meghatározó egyházi személyekkel tanult együtt, mint Johann Heinrich von Frankenberg (1745–1750, mecheleni bíboros érsek 1759–1804),²¹ Koller Ignác (1743–1747, veszprémi püspök 1762–1773)²² vagy Salbeck Károly (1744–1746, az újonnan alapított Szepesi Egyházmegye első püspöke 1776–1787).²³

Amikor 1759 novemberében Ignazio Crivelli bíboros, bécsi apostoli nuncius (1753–1760) felvette a váci püspöki processzusát,²⁴ csatolták a szenteléseket bizonyító iratok másolatát is, ebből tudjuk, hogy a szokásoknak megfelelően a rektor kérésére másokkal együtt mint a Germanicum et Hungaricum növendékét szentelték. Szubdiakónussá Fernando Maria de Rossi (de Rubeis) tarszuszi érsek, római segédpüspök és vicerégens (1742–1759) szentelte a lateráni bazilikában 1746. december 17-én.²⁵ A diakonátus szentségében egy évvel később, 1747. december 23-án részesítette ugyanott.²⁶ Pappá ugyancsak de Rossi szentelte fel 1748. március 30-án, a nagyböjt ötödik vasárnapja előtti szombaton ugyancsak a pápa

²¹ 1745–1750 között volta a CGU-ban. ACGU Hist. 2. 339/619. Steinhuber az Eszterházyról szóló részben említi a közös levelezésüket is. STEINHUBER, *i.m.*, II., 335–337.

²² VERES, *i.m.*, 164.

²³ *Uo.*, 165–166.

²⁴ ASV Arch. Concist., Processus Concist., 149, 713–727.

²⁵ *Uo.*, foll. 723v–724r.

²⁶ *Uo.*, fol. 724r.

római székesegyházában.²⁷ A teológiai doktorátusát pedig római tanulmányai lezárásaként, 1748. június 12-én szerezte meg,²⁸ a Kollégiumban tartott sikeres skolasztikus teológiai disputa keretében.²⁹

Rómát 1748. augusztus 31-én papként hagyta el. Az Anyakönyvben található ítélet szerint „*kitűnő adottságok birtokában van, az előmenetele ugyanilyen*”,³⁰ amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy „*mindenki megalégedésére és hasznára*” novíciusmester (mai szakkal doktor, vagyis az újonnan érkezettek mentora) volt a házban, valamint „*jámborsága, erkölcsse, és a lelkek iránt való buzgósága egészen rendkívüli, az ő emléke a Kollégium áldására válik majd.*”

4. Későbbi kapcsolata az alma materrel

A Kollégiummal való kapcsolata később is megmaradt, illetve papi, püspöki szolgálatában kétség kívül jelen van a német–magyar kollégium hatása. Ez több szálon is nyomon követhető, hiszen egyrészt jezsuita növendékként a világegyház központjában teológiai képzésben és papnevelésben vett részt, másrészt önkéntelenül is itáliai kulturális hatás alá került.

A Kollégiummal való kapcsolata és a Kollégiumról való véleménye egyrészt nyomon követhető azáltal, hogy váci és egri püspökként is több kispapot is küldött Rómába.³¹ Rövid váci tartózkodása alatt két váci egyházmegyés került ki az ő ajánlása alapján. A csongrádi származású Vincze István (1760–1762)³² teológiai doktorátus szerzett, később Christoph Anton Migazzi bíboros (bécsi érsek 1757–1803, váci adminisztrátor 1756–1757 és 1762–1786) mellé

²⁷ Uo., fol. 724.

²⁸ Uo., fol. 724v.

²⁹ „*Habuit disputationem controversiarum in hoc Collegio cum plausu, in quo obtinuit lauream doctoratus in theologia.*” ACGU Hist. 2. N. 326/606.

³⁰ ... „*optimo praeditus ingenio, parique profectu. Fuit magister novitiorum summa cum omnium laude et fructu. Pietate enim et moribus et zelo animarum omnino egregius, cuius memoria in hoc collegio in benedictione erit.*” Ibidem.

³¹ VERES, *i.m.*, 312, 314.

³² Uo., 196–197.

került. Szajtler József János (1761–1764)³³ doktorátust szerzett, később a Pazmaneum vicerektora, majd pozsonyi kanonok lett.

Egri tartózkodása idején az első az aradi származású gyoroki Nemespatak (Edelspracher) Miklós (1768–1771)³⁴ volt, aki teológiai doktorátussal tért haza, káli, majd nagybányai plébános, később egri tiszteletbeli kanonok lett. A bodollói (Abaúj vármegye) származású Bernay József (1770–1776)³⁵ törökszentmiklósi majd szurdokpüspöki plébános lett. A szintén az egyházmegyéből származó Dudássy András Sebestyén (1770–1773)³⁶ doktorátust szerzett az Örök Városban, hazatérve káplán, később pálos szerzetes lett. A péchújfalusi (Sáros vármegye) Péchy Antalnak (1772–1775)³⁷ a magatartásával pedig római tartózkodása alatt komoly gondok voltak, ezért Eszterházy a feljegyzések szerint azt írta az apjának: „*Vigyázzon Péchy úr, nehogy clericus fia a római Apollinarisból per portam rusticam excludatur*”, vagyis nehogy a hátsó ajtón penderítsék ki. – Péchy azért ledoktorált, majd hazatérte után később maklári plébános lett.

Az Kollégium szünetelése miatt az Eszterházy Károly által utolsó Rómába küldött növendék nagyszalotnyai báró Fischer István (1778–1781)³⁸ lett. Fischer a feljegyzések szerint kiváló tanuló és igen jámbor kispap volt, aki Rómában megvédett doktori tézisét mentorának, az egri püspöknek ajánlotta. Rövid káplánság és hevesi plébánosságot követően rövidesen egri kanonok, majd dulcinói választott püspök lett, a széküresedés alatt ő kormányozta az egri püspökséget, majd ő tölthette be először 1804-ben a szatmári püspöki

³³ Uo., 199.

³⁴ Uo., 217–218.

³⁵ Uo., 221.

³⁶ Uo., 222.

³⁷ Uo., 228–229, 229.: Veres megjegyzése BARTALOS Gyula, *A római iskolázás az egri egyházmegyében*, Az Egri Egyházmegyei Közlöny 1890. évf. 3–9. számában megjelent közleménye alapján (75). Bartalos munka kéziratának egyik latin nyelvű változata – feltehetőleg a Steinhuber rektorral való levelezés részeként került az ACGU-ba: ACGU Hist. 13.

³⁸ VERES, *i.m.*, 241–242.

széket. 1807-től Eszterházy utódként egri érsekké nevezte ki az uralkodó. Egerben haláláig, 1822-ig rezideált.

Eszterházy Károlynak a Kollégium levéltárában őrzött levelezése tanúsítja azt is, hogy érdeklődött a Rómába küldött kispapjai iránt.³⁹ Később is emlékeztek rá Rómában: a bécsi apostoli nuncius, Giuseppe Garampi⁴⁰ így ünnepelte őt a Kollégiumban 1779-ben a növendékek előtt: „*A nagynevű püspök, az eretnekek pörölye, az Egyház jogainak igen buzgó védelmezője, [...] akihez kevesen hasonlíthatók Európában.*”⁴¹

5. A Kollégium hatása Eszterházy Károly püspöki működésében

Püspöki szolgálatát vizsgálva semmiképpen sem hagyható figyelmen kívül az a fentebb már említett kontextus, hogy a magyar epizkopátus jelentős része ebben az időben ugyanennek az intézetnek volt a növendéke. A már említetteken túl egy időben töltöttek be vele fontos püspöki székeket olyan római exalumnusok, mint Patachich Ádám, aki váradi püspökként (1759–1776) és kalocsabácsi érsekként (1776–1784) alkotott maradandót. Christoph Anton Migazzi bécsi bíboros érsek (1757–1803), aki Vácott előzte meg illetve követte Eszterházyt a püspöki székből (1756–1757, 1762–1786). Zichy Ferenc győri püspök (1744–1783); vagy Szily János, Szombathely (1777–1799) és Sellyei Nagy Ignác, Székesfehérvár első püspöke (1777–1789); természetesen nem felejtkezhetünk el Batthyány Ignácról sem, aki, mielőtt Erdély püspökévé (1780–1798) nevezték volna ki, egri kanonok illetve nagyprépost volt. De ugyan-

³⁹ ACGU Biefsammlung (BF) 18, Eszterházy Károly: A rektornak írt, megmaradt levelei: Eger, 1768. március 21.; Bécs, 1768. augusztus 7.; Eger, 1771. június 10.; Eger, 1771. szeptember 25.; Pest, 1780. szeptember 2.

⁴⁰ Giuseppe Garampi bíboros (1786–1792), Montefiascone és Cornetó püspöke (1776-tól), ebben az időben bécsi apostoli nuncius (1776–1785). Köztudott, hogy több kortárs főpaphoz hasonlóan Eszterházy is igen jó kapcsolatot ápolt vele, a könyvtára bővítésében nagy segítségére volt.

⁴¹ „*Magni nominis episcopus, haereticorum malleus, iurium ecclesiasticorum defensor zelotissimus, qui ab Excellentissimo nuntio apostolico Viennensi Iosepho Garampi, dum hic moraretur, meruit in hoc Collegio ante alumnos anno 1779 talis episcopus celebrari, cui in Europa modo pares paucos inveniri sit.*” (*Album Hungarorum*, 27. Idézi: VERES, *i.m.*, 168.)

csak a *Német–Magyar Kollégium* növendéke volt a család ugyanazon ágából származó Esterházy Pál László OSPPE pécsi püspök (1781–1799) is.

Ezek az emberek egyházkormányzóként maradandót alkottak. Újjászerveztek, építkeztek – köztük nagy számban találunk újonnan alapított egyházmegyék vezetőit – a Trienti Zsinat szellemében egyházi reformokat hajtottak végre, könyvtárakat alapítottak,⁴² a társadalmi élet meghatározó alakjai, a kultúra és a művészet mecénásai voltak, ahogy Eszterházy Károly is, aki Barkóczyval és Batthyányival együtt az olasz típusú mecenatizmus egyik legékezebb példája.⁴³ Patachich és Migazzi mindemellett még árkászok is voltak, azaz a kor egyik legmeghatározóbb itáliai irodalmi körének voltak tagjai.⁴⁴ Az utóbbi időben több kutatás foglalkozott már ezzel a témával, főleg irdalom- és művészettörténeti szempontok alapján.⁴⁵

Eszterházy Károly váci püspökként rögtön folytatta és bővítette azokat a reformokat, amelyeket elődei elkezdtek, de nem maradt sok ideje, hiszen két évet sem tölthetett el itt, azonban rögtön nekikezdett az építkezésnek: megterveztetette a római építészetből is merítő osztrák Franz Anton Pilgram (1699–1761) mesterrel egy egységes egészként az új katedrális, a hozzá tartozó Szent Péter térre emlékeztető oszlopsorral, a püspöki palotát és azt körül ölelő olaszker-

⁴² A gyulafehérvári római katolikus érsekség honlapján lévő hír örvendetes, egyben szomorú aktualitást ad gemanikus-hungarikus könyvtáralapító püspökök említésének, mivel a strasbourgi emberi jogi bíróság pénzbüntetéssel sújtotta a román államot 2012 szeptemberében azért, mert nem szolgáltatta vissza a Batthyány Ignác püspök által alapított gyulafehérvári Batthyaneumot. <http://www.romkat.ro/?q=node/3681> (2012. október 22.)

⁴³ SÁRKÖZY Péter, *Az olasz árkádikus kultúra közép-európai jelenléte és hatása a XVIII. század végi Magyarországon*, 232, *A magyar nyelv és kultúra a Duna-völgyében: Die ungarische Sprache und Kultur im Donauraum*, I, Budapest, Wien, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1989, 228–239.

⁴⁴ TÓTH, „*Si nullus incipiat...*”, 103 – Főként Patachich Ádám és az Árkádia viszonyáról: TÓTH Sándor Attila, *Rómából a pannon árkádiába*, Budapest, METEM, 2004.

⁴⁵ Főleg: BITSKEY, *i.m.*, és: Maurizio TANI, *La rinascita culturale del '700 ungherese: Le arti figurative nella grande committenza ecclesiastica*, Roma, Gregorian University Press, 2005.

tet.⁴⁶ Bár ez volt a leglátványosabb terve, ugyanakkor legalább annyira fontos az, hogy trienti szellemben gondoskodott a szemináriumról, a katolikussá válás reményében különös gondot fordított a protestáns és vegyes vallásúak gyermekeire,⁴⁷ és igyekezett erősíteni mindenütt a katolikus vallás pozícióit.⁴⁸ Áthelyezését követően az Egerbe költözéssel mindenképp meg akarta várni az új székesegyház alapkövetését.⁴⁹ „*Könnyek között*”⁵⁰ remélte, hogy utóda folytatni fogja az általa megkezdett munkát. Ma már tudjuk –maga Eszterházy is megélte –, hogy az utód Migazzi bíborosnak nem tetszettek a tervek, ezért megváltoztatta azokat. Ami – többek között – megmaradt, az a Székesegyház tengelyének jelenlegi helyzete.

Eszterházy Egerbe érkeztek már érezhető volt az elődök munkájának eredményeként az olasz barokk jelenléte.⁵¹ Telekessy István foglalkozott egy olasz barokk stílusú új székesegyház felépítésének gondolatával Giovanni Battista Carlone (1682–1747) tervei szerint. Ő kezdte el a püspöki, ma érseki palota építését is. Erdődy Gábor folytatja az építkezést, a Carlone tervezte palota parkja pedig a római villák stílusát idézte fel. Barkózy, akinek – Bitskey István megfogalmazásával – „*római végzettségű káptalan*”⁵² állt rendelkezésére, szintén az olasz művészet nagy pártolója volt. Ő építi a felsőtárkányi „*Fuoricontrasti*” kastélyt is, amit aztán a sokkal aszketikusabb beállítottságú Eszterházy Károly bontat majd le, ami „*jelképes tett*”⁵³ is lehetett a részéről, de az építőanyagra minden-

⁴⁶ TANI, *i.m.*, 91–95.

⁴⁷ Richvaldszky György egri kanonok, Szent Istvánról nevezett egervári prépost, később egri segédpüspök és helynök (+1779) tanúvallomása Eszterházy Károly egri püspöki processzusa során, 1761. november 4. ASV Arch. Concist., Processus Concist., 150, fol. 26v.

⁴⁸ Végh Péter császári és királyi udvari titkár tanúvallomása Eszterházy Károly egri püspöki processzusa során, 1761. november 6. Uo., fol. 29r.

⁴⁹ TANI, *i.m.*, 93.

⁵⁰ Richvaldszky György tanúvallomása. ASV Arch. Concist., Processus Concist., 150, fol. 26v.

⁵¹ BITSKEY, *i.m.*, 142–144. TANI, *i.m.*, 104–112.

⁵² BITSKEY, *i.m.*, 144.

⁵³ BITSKEY István, „*Püspökünk, példánk és tükörünk volt*”: Eszterházy Károly életpályája és egyénisége, 14 = Eszterházy Károly emlékkönyv, 7–22.

képpen szüksége volt az egri építkezésekhez.⁵⁴ Emellett fontos hangsúlyozni azt a tényt is, hogy ezek a főpapok kezdték el az Egri Egyházmegye lelkipásztori újjászervezését, amelynek egy látható jele mindaz a művészeti érték, amelyet ma is csodálunk. A török és a szabadságharc (1703–1711) utáni nyugodtabb időszakban a püspököknek lehetősége volt elkezdeni újjászervezni azokat a struktúrákat, amelyekre Eszterházy Károly püspök is építkezhetett. Bár az új székesegyház még csak terve volt véve, de a tridenti szellemnek megfelelően újra volt Egerben alkalmas püspöki rezidencia, újra itt működött a székeskáptalan, a kulcsfontosságú papképzés is megindult a szeminárium megalapításával, a lakosság növekedésével párhuzamosan szerveződött a terület lelkipásztori ellátása és formálódott a plébániai struktúra, valamint folyamatossá váltak a kánoni vizitációk.⁵⁵

Eszterházy Károly egri püspöki tevékenységét részletesen feltárták már.⁵⁶ Minden további nélkül megállapíthatjuk, hogy működése az elődök munkájának megkoronázása. Eszterházy egri püspöksége felülmúlta az elődökét, de az elődöknek köszönhetően volt mire építkeznie. Az egri püspöki palota bővítése, a hejcei, a pápai és a devecseri kastély, az általa alapított líceum és könyvtár, a szeminárium bővítése, a kánoni látogatások, a plébánia alapításai, az általa épített számos templom és plébániaépület. A papságra és annak fegyelmére való odafigyelése, az új székesegyházra vonatkozó meg

⁵⁴ Löffler Ezsébet is azon a véleményen van, hogy a kastély lebontásához az Eszterházy elődje által ott rendezett multságok miatti rossz híre járult hozzá. Nem osztja azonban ezt a véleményt többek között Sárközy Péter. SÁRKÖZY Péter, *Eszterházy Károly emlékkönyv*, 124, Irodalomtörténeti közlemények, 2004 (CVIII/1), 121–124; Vö.: LÖFFLER Erzsébet, *Ad maiorem Dei gloriam = Eszterházy Károly emlékkönyv*, 189–208.

⁵⁵ SUGÁR István, *Az egri püspökök története*, Budapest, Szent István Társulat, 1984, 371–424.

⁵⁶ Többek között: SUGÁR, *i.m.*, 425–447; *Kétszáz éves az egri Főegyházmegyei Könyvtár: 1793–1993*, szerk. ANTALÓCZI Lajos, Eger, 1993 (Az Egri Főegyházmegye sematizmusa, 6.); *Eszterházy Károly emlékkönyv*; ANTALÓCZI Lajos, *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár története (1793–1996)*, Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, 2001 – De említhetjük még, többek között, BITSKEY vagy TANI fentebb idézett kutatásait is.

nem valósult, de nagyszabású tervei, de akár a protestánsokhoz vagy a keleti rítusúakhoz való viszonya, amelyben az Egyház egységét tartotta a legfontosabb szempontnak, vagy akár a telepesek behívásának politikája vagy gazdálkodási szempontjai is kétségtelenül egy rendkívüli főpásztor képét rajzolják ki előttünk.

Ahhoz, hogy minden létrejöhessen, a helyi adottságokon kívül társadalmi helyzete is segíthette, azonban mindez kevés lett volna, ha nincsenek meg a közismert személyes kvalitásai, intellektuális és szervezőképessége, jámborsága. Ezek csiszolásában pedig kulcsfontosságú volt a római alma mater hatása. Egy Rómában őrzött levelében saját maga vall így 1768-ban, húsz évvel hazatérése után:

„Amennyire a saját tapasztalatomból tudom, nagy épülesemre szolgált az is, hogy szentebb tanulmányaimat Rómában a Szent Apollináris Kollégiumban végeztem, mint ahogy másokon is, akik ott tanultak, látom, hogy az egyes erényekben és a tudományokban előrejutottak, amit a Kollégium dicséretére, önmaguk és az egész magyar klérus ékességére főpapjaik szolgálatában otthon kifejtettek.”⁵⁷

Püspöki tevékenysége egy sikeres példája annak, hogyan tudta a Collegium Germanicum et Hungaricum beteljesíteni azt a küldetését, amelyre alapítói annak idején létrehozták, kevéssel a reformáció kezdete után, még a Trienti Zsinat befejezése előtt, de már annak szellemében.

⁵⁷ ACGU BF 18 Eszterházy Károly. Lásd melléklet.

Melléklet

Eszterházy Károly egri püspök levele P. Giovanni Battista Guerrieri SJ, a római Szent Apollinár Kollégium (ma Pontificium Collegium Germanicum et Hungaricum de Urbe) rektora (1767–1773) részére
ACGU BF 18 Eszterházy Károly, fol. 1r-v.

Eszterházy hálával emlékezik római képzésének idejére a Szent Apollinár Kollégiumban, elégedett az eddig küldött két növendékkel, egyben reméli, hogy akit most szándékozik küldeni, felveszik az alumnusok közé.

Eger, 1768. március 21.

[fol. 1r]
Laudetur Jesus Christus.
Reverendissime Pater Rector,
mihi observantissime!

Tam mea experientia didici magno mihi emolumento fuisse, atque etiamnum esse, quod Sacratiora Studia Mea Romae in Collegio Sancti Apollinaris susceperim, quam et in aliis illic educatis video singulares virtutum, aequae ac scientiarum progressus fecisse, quos magna cum ejusdem Collegii Laude tum Suo, cum totius Cleri Hungarici ornamento usibus Praelatorum Suorum domi impendunt. Ideo quemadmodum jam alias duos meos clericos ad memoratum collegium recipi flagitavi, et etiam susceptionem eorum procuravi; ita nunc denuo unum Diaecesis meae Agriensis alumnum, cujus examina isthic advolvo Reverendissimae Paternitatis Vestrae Benevolentiae commendo. Qui cum talis sit, qui et meo [fol. 1v] ac Reverendissime Dominatione Solatio et Diaecesis meae honori esse possit; Spero eundem in numerum alumnorum praedicti Collegii adnumerandum. Me in reliquo Benevolentiae Paternitatis Vestrae Reverendissimae commendans, persevero

Reverendissimae Paternitatis Vestrae
Agriae, 21^a Martii 1768

obsequissimus servus
Carolus Episcopus Agriensis
Comes Eszterhazy

Maurizio Tani

Arte, propaganda e costruzione dell'identità nell'Ungheria del XVIII secolo. Il caso della grande committenza di Károly Eszterházy, vescovo di Eger e signore di Pápa

Una delle caratteristiche più interessanti del patrimonio urbanistico ungherese di oggi è una certa facilità del visitatore, magari più attento del solito, a cogliere il valore unitario del singolo insediamento urbano. Rimasti fino ad epoche recenti assai limitati, questi centri portano ancora ben visibile il marchio dei “padri fondatori”, ovvero di chi ne promosse, magari in più epoche, magari per rispondere ad esigenze diverse (anche se non divergenti), la costruzione. La forte identità architettonica e urbanistica delle città ungheresi di regola rimanda ad un potere civile o aristocratico dai connotati precisi, tanto da poter essere identificato con una persona o un gruppo di persone a cui la storia dette il ruolo di regia principale. In tale prospettiva la città ungherese può essere letta che un messaggio completo e complesso, una vera e propria opera d'arte, nel senso che già ritroviamo espresso in “La Civiltà del Rinascimento italiano” di Jacob Burckhardt. Basti pensare alla Vác del tirolese Cristoforo Migazzi, magnifico complesso urbanistico incardinato sulla strada regia, attraversante il neoclassico arco di trionfo eretto in onore della regina apostolica Maria Teresa e la piazza (cuore della città cattolica) dedicata a Costantino il Grande (imperatore romano di origine danubiana) delimitata da edifici scolastici, dalla neoclassica cattedrale in stile berniniano (in origine era previsto – secondo i dettami (come vedremo) dello stesso Károly Eszterházy al quale è dedicato il presente contributo – un colonnato alla S. Pietro in Vaticano), dal palazzo vescovile e dall'annesso giardino (originariamente destinato a raccogliere lapidi archeologiche di epoca romana) aperto sul Danubio, il millenario *limes* della civiltà ellenistico-romana. Oppure pensare alla Szeged post-alluvione, con quella piazza del duomo (reliquiario del vescovo veneziano Gerardo Sagredo) in stile veneziano-olandese, voto

augurale di un futuro di pacifica e prospera convivenza con le acque del Tibisco, patto di pace tra la città e il suo fiume, nuova arca dell'alleanza dopo il diluvio, scolpita nel linguaggio artistico "volgare" (popolare) delle due nazioni (Venezia e Olanda) che nella storia d'Europa si sono guadagnate l'onore di essere il simbolo per antonomasia dell'armonia tra uomo e mondo acquatico, tra mondo al di quà e al di là del *limes*.

In questo saggio ci concentreremo sulla cittadina di Pápa e, soprattutto, sulla città di Eger, entrambe opere del grande mecenate dell'arte Károly Eszterházy e della sua numerosa équipe di artisti italiani e danubiani da lui coinvolti a vario titolo. In particolare cercheremo di mettere in luce il significato, a livello di implicazioni ideologiche e propagandistiche, di questo singolare e per molti aspetti affascinante mecenatismo di puro stile contro-riformista condotto all'insegna della tradizione post-tridentina ma nel nome del "moderno ultimo gusto d'Italia", come ebbe a descriverlo lo scultore tirolese Antonio Giuseppe Sartori in una sua lettera inviata da Vienna nel 1778 al vescovo ungherese.

In più il contributo fornisce l'occasione di accennare brevemente anche ad un episodio inedito (e su cui sarebbe auspicabile indagare più in profondità) relativo ad una richiesta che Eszterházy ricevette per un intervento in favore di una importante cappella posta in Sant'Ignazio a Roma, nella chiesa-madre dell'ordine dei Gesuiti. Il contributo si basa in buona parte su inedite (almeno in Ungheria) carte d'archivio provenienti soprattutto dall'archivio arcivescovile di Eger.

Il contesto di Eger, avamposto della "reconquista" cattolica nell'Ungheria dell'Est

Eger è una ridente e vivace cittadina del Nord-Est dell'Ungheria, sorta ai piedi del massiccio del Bükk in epoca alto-medievale, divisa in due dall'omonimo fiume, affluente di destra del Tibisco.

Il lettore italiano di cultura medio-alta incontra il nome di Eger quando, normalmente intorno ai 17 anni, deve studiare i versi di una famosa satira indirizzata nel 1517 al fratello Alessandro dallo

scrittore Ludovico Ariosto, amareggiato per esser stato licenziato dal suo signore Ippolito d'Este, nipote del re d'Ungheria Mattia Corvino, vincitore dei Veneziani nella battaglia di Polesella nel 1509, vescovo di Milano, Esztergom, Modena, Ferrara, Capua e appunto Eger. Licenziamento dovuto al rifiuto di Ludovico Ariosto di seguire Ippolito d'Este nella città vescovile ungherese, che il poeta cortigiano aveva quindi descritto, a mo' di giustificazione (per verità in tono un po' giullaresco), in questi termini: *“Costà sotto il polo [...] co' freddi verni [...] più che in Italia intensi”*, dove, *“le montagne prossime Rifee”*, *“dove il vin fumoso a inviti si tracanna, e sacrilegio è non ber molto e schietto. Tutti li cibi son con pepe e canna di amomo e d'altri aròmati, che tutti come nocivi il medico mi danna”*.

Nel XVIII secolo Eger, governata direttamente dai suoi vescovi, era – un po' come tutto il paese danubiano – in pieno sviluppo economico, nonostante la difficile situazione ereditata dalla dominazione turca (1594–1687), dalle devastanti guerre di conquista asburgica e dalla successiva politica di tipo colonialistico adottata nei primi decenni della nuova dominazione. Ai tempi di Károly Eszterházy l'Ungheria era un grande cantiere in cui la Chiesa romano-cattolica, principale alleata degli Asburgo, aveva un ruolo da protagonista.

Restaurati dal nuovo regime asburgico nei propri antichi privilegi, i vescovi ungheresi nel XVIII secolo poterono impegnare ingenti risorse nella costruzione – spesso sulle macerie degli antichi edifici medievali – di nuove cattedrali, nuovi episcopi, seminari, monasteri, chiese parrocchiali e biblioteche, oltre ad ospedali, stamperie, scuole, collegi ed università.

Tutto questo fervore in campo artistico e culturale è stato descritto come un “secondo rinascimento” (o se si preferisce “rinascimento ritrovato”, “ripreso” dopo l'interruzione dovuto alle guerre tra Turco e Asburgo), nel quale la Chiesa romano-cattolica giocò un ruolo d'assoluto primo piano.

L'attività mecenatistica del clero ungherese fu portata avanti con un vigoroso e costante impeto controriformista, nella ferma convinzione del valore politico e non solo pastorale di tale azione.

In un regno che si definiva “apostolico” e dove, fino al 1844, il latino era lingua ufficiale non poteva essere altrimenti. In Ungheria, infatti, l’idea monarchica di Chiesa (andata formandosi nell’Europa latino-occidentale sostanzialmente tra il secondo concilio laterano del 1123 e il concilio di Trento del 1563) veniva declinata dalle locali gerarchie ecclesiastiche, formatesi soprattutto nel gesuita Collegio Ungarico di Roma¹, in senso di una completa adesione dello Stato ungherese alle linee guida del Pontefice romano. A parere delle sue gerarchie, l’azione della Chiesa ungherese doveva essere orientata senza tentennamenti in questa direzione.

In tale contesto, indispensabile per comprendere le dinamiche culturali e artistiche dell’Ungheria del XVIII secolo, si va a collocare la vasta e diversificata azione mecenatistica dell’alto clero ungherese, che spesso fece ampio uso di maestranze di provenienza italiana disponibili – via Praga e Vienna – sul posto e di opere e modelli artistici provenienti direttamente dalle regioni italiane e da Roma in particolare.

La storiografia ungherese e danubiana ha ormai prodotto una mole di pregevoli studi, recuperando in buona parte la grave lacuna lasciata nella storiografia del mecenatismo ecclesiastico principalmente dai regimi nazional-comunisti degli anni della guerra fredda ma anche da certe interferenze etnico-linguistiche moderne che hanno reso e rendono spesso ancora oggi difficile, per esempio, la conservazione di un significato più filologicamente corretto del termine “ungherese”, che naturalmente va da intendersi – almeno fino agli inizi del XIX secolo – nel senso di ‘relativo agli stati della *Sacra, Angelica, et Apostolica Regni Hungariae Corona*’. In tal senso potrebbe essere utile valutare la possibilità di introdurre i termini “Ungaria” e “Ungarico”, da usare eventualmente per il periodo precedente alla nascita della nazione moderna ungherese (un po’ come avviene per l’ungherese che ha sia il termine *Itália* che quello di *Olaszország*)².

¹ BITSKEY 1996

² Si segnala l’uso in italiano del termine “magiaro”, che credo sia da evitare non solo per motivi estetici ma soprattutto per il fatto di non rispettare la

Per la comprensione di tutte queste questioni generali³ Eger rappresenta un caso esemplare e particolarmente illuminante.

Quando, nel giugno 1762, vi arrivò Károly Eszterházy, la città era in costante crescita ed offriva al nuovo vescovo tutte le condizioni per una piena attuazione dei suoi intenti missionari.

Per prima cosa Eger era infatti nel XVIII secolo la sede del più grande vescovato d'Ungheria. In quanto signore della città e membro di una potente e ricca famiglia (tra le più potenti del regno), Károly Eszterházy poteva disporre di adeguate risorse finanziarie. In più la presenza all'interno dei confini della diocesi di grosse comunità di greco-cattolici, luterani, calvinisti e greco-ortodossi e la vicinanza, oltre i confini della diocesi, della "Roma dei Calvinisti", Debrecen, offrivano a Károly Eszterházy un "campo di battaglia" ideale per mettere in pratica le idee e le strategie della controriforma romano-cattolica studiate a Roma.

Inoltre, particolarmente stimolante doveva essere per Eszterházy la possibilità di operare a così poca distanza da Debrecen, allora la città più grande dell'Ungheria, che – con la sua fiera identità calvinista, urbana e contadina allo stesso tempo – rappresentava un po' l'avversario ideale per un Eszterházy che già prima di arrivare a Eger aveva dato prova di grande abilità e spirito di iniziativa. In particolare a Vác era stato lui, infatti, ad avviare i lavori per la costruzione del locale seminario, del palazzo vescovile e della cattedrale. Il vescovo aveva lavorato molto alla progettazione (realizzata dall'architetto Pilgram) di questi nuovi edifici, ricchi di rimandi all'arte romana. In particolare alla sua persona viene, per esempio, ricondotta la volontà di completare la piazza antistante la cattedrale con un gran colonnato alla Bernini, con due bracci rivolti

tradizione bibliografica italiaica di argomento ungherese che usa più volentieri "ungaro", "ungarico" e quindi "ungherese".

³ Per le quali si rimanda, soprattutto per il lettore italiano, ai miei contributi TANI 2003 e TANI 2005.

verso il palazzo episcopale (o, secondo alcuni, universitario), i giardini ed il lungo Danubio, sovrastati da statue di santi⁴.

Non che a Vác mancassero gli a-cattolici o le sfide missionarie, ma operare a così ravvicinata distanza dalle zone di massima intensità del così detto (usando una formula dell'epoca) "pericolo eretico", era per Eszterházy tutta un'altra cosa: era come per un soldato particolarmente "ardito" venir trasferito dalle retrovie alla linea del fronte. Un fronte di una guerra che ai tempi di Eszterházy, grazie a Dio, non si combatteva più con la forza d'urto della fanteria ma con le armi della propaganda, ovvero – in mancanza di TV e internet – della cultura, dell'istruzione e dell'arte. Un *limes* più che un fronte di guerra: in cui l'importante è attrarre dalla propria parte l'avversario e farlo amico, vinto più nell'animo che nel corpo (un po' come accadde nella storia antica tra "romani" e "barbari").⁵

Debrecen, in particolare, sembrava incarnare più di ogni altro luogo fisico e mentale di quella parte d'Ungheria l'idea di antagonista della cultura cattolica, controriformista, crociata, asburgica, antiturca di un personaggio come Károly Eszterházy. Già il suo nome dalla bella etimologia turca (ricondata all'espressione "*débréün*", che significa "si muova", "viva") fa di Debrecen un potenziale "altro" rispetto ai tratti più forti in cui all'epoca si era delineata l'identità ungherese nella parte cattolica, più legata all'impero romano-germanico, in contrapposizione con certi elementi dell'identità più antica, più arcaica, più profonda verrebbe da dire, dell'Ungheria (si pensi al fatto che sulla stessa *Sacra, Angelica, et Apostolica Regni Hungariae Corona* l'Ungheria, in greco-bizantino, viene definita – nel testo di dedizione *Geovitsas pistos krales tourkias* – "Turchia"). Quel che comunque è certo è che ancora oggi il visitatore che arrivi a Debrecen avendo in mente l'immagine di Budapest o di altre città dell'Ungheria occidentale ha

⁴ Cf. BONISNÉ WALLON 1957, MOJZER 1960 e, in lingua italiana, TANI 2005, *La rinascita*: 83–103.

⁵ Cf. a tal proposito un buon manuale generale di storia medievale come il Vitolo 2003, oppure TANI 2011. 74.

l'impressione di essere capitato in un altro paese (verrebbe da dire che là si sente già il vento della Transilvania).

Ed effettivamente Debrecen è magnificamente incastonata in un tratto della puszta ungherese, un pezzo di *Alföld*, la punta più occidentale della steppa eurasiatica. L'impressione di essere in un'altra Ungheria è poi accentuato dalla mancanza a Debrecen e nelle vicinanze di fiumi propriamente detti e dallo spuntare ogni tanto di alcuni toponomi decisamente "asiatici". Quest'ultimo elemento è particolarmente presente nella così detta "Grande Cumania" (*Nagykunság* in ungherese), regione ad occidente di Debrecen, in cui vive ancora la memoria del popolo turco dei Cumani, che a suo tempo San Domenico di Guzman sognava di andare a convertire e che è noto al pubblico italiano (almeno a quello che frequenta o si interessa di teatro d'opera) con il nome di "Poloviciani" (grazie alle *Danze poloviciane* dell'opera lirica *Il principe Igor* di Aleksandr Borodin).

Ma quel che sicuramente agli occhi di Károly Eszterházy faceva di Debrecen una città-antagonista era il ruolo che essa si era andata conquistando, soprattutto grazie al suo prestigioso sistema educativo promosso dalla chiesa calvinista, di centro della cultura e della lingua ungherese. In un periodo in cui le identità etniche si andavano trasformando in identità nazionali moderne⁶, era importante arginare questo ruolo e contrapporre allo zelo riformato un altrettanto illustre e attraente zelo cattolico. Un piano che alla lunga avrebbe fatto il bene della nazione (del regno, se si preferisce) e che infatti gli abili governatori viennesi non mancheranno di favorire.

La realtà che più aveva contribuito a creare la fama di Debrecen era il Collegio riformato creato nel 1538 per offrire educazione a tutti i livelli. Capofila di una ampia rete di scuole locali, collegato con le università olandesi di Franeker e Utrecht,⁷ il Collegio era un modello di istruzione e zelo cristiano. Con il suo motto "Orando et Laborando" che riecheggia (e addolcesce) il più noto "Ora et

⁶ CHABOD 1961, GELLNER 1983, ANDERSON 1983.

⁷ BALOGH 1991.

Labora” dei Benedettini (e quindi indirettamente proclama quasi una continuità con il meglio della tradizione cattolica alto-medievale), il Collegio calvinista poteva risultare un pericoloso concorrente in un mondo che stava già dando segni di cambiamento.

Intorno al suo Collegio (oggi ospitato nella sua monumentale sede neoclassica degli inizi del XIX secolo, principale opera architettonica della città insieme all’annessa e coeva cattedrale), la comunità calvinista di Debrecen aveva dato vita ad una vera e propria “res-publica cristiana” (come ebbe a definirla István Kállói Fényes nel 1664), una città-stato cristiana, autonoma e libera. Una città che sarà non a caso definita, come abbiamo già anticipato, “Roma dei Calvinisti”: espressione coniata nel 1802 da uno dei più illustri ex- studenti del Collegio, lo scrittore e padre della lingua ungherese moderna Ferenc Kazinczy (autore, risulterà interessante segnalare al lettore italiano, di un “Diario della mia prigionia”, *Fogságom naplója*, completato – ironia della sorte – negli stessi anni in cui l’italiano Silvio Pellico veniva imprigionato allo Spilberg di Brno, dove Kazinczy era già passato nel 1795–96). A questa espressione del poeta Kazinczy, neoclassico nella forma ma romantico nei contenuti, se ne aggiungeranno altre: “bastione della libertà ungherese” (Lajos Kossuth, 1849), “Ginevra d’Ungheria” (Éduard Sayous, 1875), “città della costanza” (Endre Ady, 1908), “l’*humus* primigeno” (Zsigmond Móricz, 1941), “la città promessa” (Lőrinc Szabó, 1947). Nessuna però – osservava giustamente Zsigmond Móricz – tra tutte queste definizioni, che da sole testimoniano comunque quale forza attrattiva abbia saputo esercitare questa città sull’immaginario collettivo degli intellettuali ungheresi, rendono giustizia dell’identità della città di Debrecen più di quando sappia fare il modo di dire, usato dagli stessi abitanti di Debrecen (già nel XVIII secolo), che chiamano la loro urbe semplicemente “*cívisváros*”, “città civica”, “città civile”, “città urbana”, “città cittadina”. Una definizione semplice, essenziale, ma chiara come spesso solo il dialetto, la lingua del popolo contadino, sa esserlo e che si riferisce alla città come organismo sociale più che urbanistico, considerando

che nel XVIII secolo Denis Diderot descrisse Debrecen come una “grande e popolosa città, ma brutta, senza mura difensive”⁸.

I rapporti tra Károly Eszterházy e Roma e la richiesta di intervento alla Cappella Prima Primaria nella chiesa romana di Sant’Ignazio

Ma torniamo al nostro Károly Eszterházy, che dopo gli studi al Collegio Germanico e Ungarico di Roma (1745–1748), un breve soggiorno a Pápa, la nomina a consigliere luogotenenziale per il regno d’Ungheria (1755) e quindi a vescovo di Vác (1756), era stato nominato vescovo di Eger nel 1759 (nomina riconosciuta dal pontefice nel 1760).

Avendo voluto seguire il più a lungo possibile i lavori ai cantieri vescovili di Vác, Eszterházy giunse a Eger solo nel giugno del 1762. Con se Eszterházy portava quindi una importante esperienza di amministratore, pastore e committente d’arte. Un’esperienza, come abbiamo detto, che aveva condotto in stretto rapporto con Roma, che oltre ad essere la sede della “monarchia cattolica”⁹ era anche per il prelado una fonte continua di ispirazione culturale e artistica. Un rapporto di assoluta devozione che andava ben al di là di ogni moda neoclassica.

Per rendersi conto del livello e dell’intensità di tale rapporto basta dare un’occhiata alla fitta corrispondenza, in lingua latina ed italiana, che Eszterházy mantenne con l’Italia. All’epoca tra i corrispondenti romani di Eszterházy troviamo, infatti, il canonico Girolamo Ondidei, Filippo Romagnoli, Aloisio Bini, il monaco

⁸ Sarebbe interessante approfondire le ragioni di questo giudizio, su una città che effettivamente ancora oggi provoca, quasi scandalizza, con la sua urbanistica di chiara origine contadina (arcaica) costruita intorno alla strada principale-piazza (*Piac út*, “Strada del mercato”, con “piac” che deriva da qualche variante nord-italica di “piazza”). Per tutte le citazioni del paragrafo si rimanda a MASITS 1991.

⁹ Questa espressione è ormai sempre più utilizzata dagli storici. Vedasi, per esempio, il già citato VITOLO 2003.

olivetano Aurelio de Giorni Bertola, oltre a importanti personalità come i cardinali Casali, Caprara e Chigi.¹⁰

Tra la corrispondenza romana di Eszterházy troviamo, per esempio, una lettera del 29 novembre 1760 scritta dal gesuita Giovan Battista Fanse, ex prefetto degli studi del Collegio Germanico-Ungarico e direttore della Congregazione Prima Primaria (eretta da Gregorio XIII nella Chiesa di S. Ignazio del Collegio Romano). In essa Eszterházy viene pregato di perorare la richiesta di concedere agli alunni del Germanico-Ungarico il canonicato, oltre ad inviare “*qualche Limosina*” per il restauro della “*così rovinata*” Cappella Prima Primaria al Collegio Romano affrescata dall’artista francese Jacques Courtois detto il Borgognone (1621–1676), essendo la cappella in questione (specifica il Fanse) “*la Madre, et il Capo di tutte le Congregazioni che sono in Germania, in Ungaria, et in tutto il mondo Germanico*”, avendo “*il Conte Esterazi fatto vescovo [...] più di sessanta mila scudi annui, onde esso può mandare buona limosina per restorare la Congregazione*”.¹¹

Come tutti gli altri esponenti del clero ungherese, a Roma il vescovo Eszterházy aveva, oltre ad amici ed ammiratori, anche uno o due *agenti* – avvocati o funzionari della corte pontificia – ai quali era affidata la cura degli affari della diocesi. All’epoca l’agente di Eszterházy era Giuseppe Maria Merenda, che ricoprì la funzione tra il 1759 ed il 1762. A Giuseppe Maria era succeduto il figlio Giorgio Merenda, il quale lavorò per Eszterházy fino al 1795 (anno della sua morte), quando Eszterházy – dopo un anno di prova – preferì ai figli di Giorgio (Giuseppe e Pietro Merenda) l’abate Domenico Sala, che ricoprì la carica di *agens* dal 1795 al 1799.¹²

Fu grazie a questo tipo di rapporti che il vescovo ungherese poté procurarsi in Roma un gran numero di copie d’opere d’arte, reliquie (come quelle ricevute nel 1771 di S. Simplicio decorate

¹⁰ TANI 2005, *La rinascita*

¹¹ Il testo completo della lettera è riprodotto in TANI 2005, *La rinascita*: 201–203.

¹² TANI 2003.

dall'artigiana Maria Sofia Pace) e libri, marmi ed opere antiche, dipinti e sculture, progetti e bozzetti.

La decorazione del Lyceum di Eger

Con i suoi intenti controriformisti, i suoi piani pastorali e questo bagaglio di contatti con Roma Eszterházy, “tra tutto il clero ungherese del XVIII secolo il più erudito e aggiornato dal punto di vista artistico”, come ebbe a definirlo Géza Entz¹³, si insediò a Eger.

A livello culturale e educativo, l'attenzione di Eszterházy si concentrò su istituzioni come la biblioteca vescovile (fondata nel 1714 e che volle da subito ingrandire) e il “Collegium Iuridicum” (istituito nel 1754 e dal 1761 elevato al rango di Accademia), che sognava di trasformare in università.

Contando sulla collaborazione del canonico Ignác Batthány, ex allievo del Collegio Germanico-Ungarico¹⁴ e grande bibliofilo, il vescovo avviò subito un programma di “riconquista cattolica” del Nord-Est dell'Ungheria, nel quale volle dare molto risalto alla cultura e all'arte. Per prima cosa commissionò all'architetto viennese Joseph Ignatz Gerl un grande e moderno edificio da adibire ad università. Il palazzo, secondo le richieste del committente, non doveva essere inferiore agli altri edifici universitari d'Europa, ai quali si sarebbe anche dovuto ispirare (in particolare al Collegio Romano, dove Eszterházy aveva studiato).

Negli intenti del prelado il nuovo edificio dell'Accademia – con la sua grande biblioteca ed il primo osservatorio astronomico dell'Europa danubiana non di area tedesca – avrebbe dimostrato a tutti di che cosa era capace la chiesa cattolica.

Nel 1763 l'architetto Gerl presentò un progetto che prevedeva la costruzione di un edificio quadrato a tre piani, con un grande cortile interno e con 57 tra finestre e porte su ogni facciata esterna. All'interno dell'edificio, in corrispondenza dei quattro punti cardinali, sarebbero stati ricavati un teatro (a Nord, con sopra la

¹³ ENTZ 1943. 8.

¹⁴ BITSKEY 1996.

torre, alta 53 metri, dell'osservatorio astronomico), la biblioteca (ad Est), l'Aula Magna (a Sud) e la Cappella universitaria (ad Ovest). Ad Eszterházy il progetto piacque molto e in quello stesso anno si recò a Vienna per illustrare alla regina Maria Teresa il piano di trasformazione dell'accademia in università.

Nonostante il netto rifiuto della regina e dell'arcivescovo Primate Barkóczy all'idea di avere un'università ad Eger, Eszterházy continuò ad investire ingenti somme nella speranza che un giorno o l'altro l'autorizzazione sarebbe arrivata.

Il nuovo edificio, noto come *Lyceum*, venne terminato nel 1777 dal successore di Gerl, l'architetto moravo Jakab Fellner (1722–1780) da anni attivo a Tata al servizio degli Esterházy.

Con l'inizio dei lavori di decorazione degli interni del *Lyceum*, il ruolo del vescovo divenne ancora più decisivo.

Per il vescovo, infatti, gli interni del *Lyceum* avrebbero dovuto presentare un programma iconografico chiaramente riconoscibile ed imperniato sulla promozione dei valori cristiani post tridentini, della cultura accademica e della più nobile tradizione ungherese, attraverso l'uso di personalità simboliche come il primo re apostolico d'Ungheria Stefano I il Santo degli Arpadiani (969–1038) o il re rinascimentale Mattia Corvino (grande promotore delle arti e delle lettere, amico di Marsilio Ficino e Lorenzo il Magnifico, ma anche “paladino della Fede”, contro turchi, ussiti e greco-ortodossi).

Sul soffitto dell'Aula Magna furono raffigurate da Franz Sigrist le *Quattro facoltà universitarie*. Sul soffitto della Cappella fu invece dipinto nel 1793 da Anton Maulbertsch un *Trionfo della SS. Trinità* dall'impressionante teoria di santi.

Sulla volta della grande sala di lettera della biblioteca del *Lyceum*, Eszterházy nel 1777–78 fece dipingere una enorme raffigurazione del *Concilio di Trento*. In tal modo il committente volle fare della biblioteca il vero centro, iconografico ed ideologico, del *Lyceum*. Non poteva essere altrimenti per un uomo di fede come Eszterházy, per il quale il Concilio tridentino era stato sicuramente l'evento più importante della storia recente della cristianità. Un messaggio questo abilmente tradotto dal pittore viennese Johannes

Lukas Kracker in un superbo dipinto dal grande effetto scenico ed in cui sono raffigurate ben 150 personaggi disposti lungo il bordo della volta ed inseriti entro una ambientazione gotica (opera del quadraturista Josef Zach). La lunga teoria di figure è interrotta ai quattro angoli dalla raffigurazione di altrettanti sacramenti ed istituti tridentini: la *Consacrazione sacerdotale*, l'*Estrema unzione*, la *Devozione alla Vergine e alle Sante reliquie*, la *Censura della congregazione dell'indice*.

L'ambientazione gotica crea nella sala della biblioteca un effetto illusionistico di apertura verso l'alto, grazie allo slancio delle campate gotiche, abilmente movimentata dai vari elementi architettonici raffigurati (archi, volte, pennacchi, costoloni, volute, bifore e finestroni). Una soluzione spinta da esigenze estetiche più che filologiche, che fanno coppia con l'attenta ricostruzione filologica dei vari personaggi raffigurati (cardinali, teologi, sacerdoti, frati, ambasciatori e soldati).

La committenza non si limitò però a fornire le linee generali dell'iconografia dei dipinti, ma impose agli artisti l'uso di precisi modelli romani, mettendo loro severi limiti, per esempio, nella scelta e nella disposizione delle figure. Ed i modelli giungevano da Roma ad Eger proprio tramite la rete di contatti e agenti di cui il vescovo disponeva.

Dalle carte d'archivio sappiamo per esempio che nel luglio del 1777 Károly Eszterházy commissionò al pittore romano Sebastiano Ronconi una "*pictura Mattiae Corvini*", copia delle raffigurazioni del sovrano ungherese, contenute nei codici miniati corviniani "*existens in Bibliotheca Vaticana*". Una volta giunta a destinazione, però, la copia di Sebastiano Ronconi raffigurante il re umanista risultò "*nullo mihi usui futuram*", poiché "*parcitas figurarum cum amplitudine fornicis Bibliotheca mea non bene corrisponderet, tum etiam quod nullo signo exteriori dignosci possit, illam esse Mathia Corvini picturam, nec enim Hungari Reges illa etate tali, prout ibi picturam est veste utebantur*"¹⁵. Il vescovo, infatti, avrebbe voluto usare tale immagine come modello per uno dei 24 medaglioni

¹⁵ Cit. in TANI 2003. 97.

dipinti ad oro sugli scaffali alti sette metri della biblioteca del *Lyceum* e raffiguranti, di profilo, altrettanti personaggi scelti da Eszterházy a meglio rappresentare la civiltà giudeo-cristiano-occidentale e ungherese, antica e coeva.¹⁶

La decorazione della Chiesa parrocchiale di Pápa

Contemporaneamente alla costruzione e decorazione del *Lyceum*, il vescovo Károly Eszterházy stava portando avanti un'altra opera importante nella cittadina di Pápa, posta nel Trans-Danubio, lungo il fiume Tapolca, all'incontro tra la regione del Bakony e la Piccola Alföld, nell'Ungheria occidentale. Anche là, come nell'est, l'intraprendenza di Eszterházy era stimolata dalla presenza di una importante comunità calvinista, il cui maggior vanto – analogamente a quanto visto per Debrecen – era un illustre Collegio, risalente al 1531 e al cui nome – sempre in analogia con la città del

¹⁶ Gli armadi vennero realizzati tra 1778 e 1780 da maestranze locali su progetto dell'architetto Fellner. Una volta finiti, i medaglioni – nella parte inferiore degli scaffali – raffigurano S. Paolo, S. Girolamo, S. Antonino arcivescovo di Firenze, il papa Benedetto XIV Lambertini (1675–1758), Severino Boezio, il giurista e nádor del regno d'Ungheria István Verböczy (1460–1541), lo statista e storiografo Miklós Istvánffy (1535–1615), Cesare Baronius (1538–1607), San Carlo Borromeo, S. Gregorio Magno, S. Agostino e S. Giovanni Evangelista. Nella parte superiore, invece, troviamo i profili di S. Francesco di Sales, S. Giustino martire (padre della chiesa del II secolo), S. Damaso, il filologo nederlandese Lips Joest (1547–1606), J. Mobillon, Copernico, Galileo Galilei, Cristoforo Colombo, Péter Pázmány (padre della controriforma ungherese e apprezzato autore in lingua ungherese), S. Gregorio Nazanziano, S. Luca evangelista e S. Cipriano (ANTALOCZY 1996, p. 15). Interessante confrontare questi nomi con quelli dei personaggi fatti dipingere sugli armadi della sua biblioteca (diretta dal canonico romano Mariosa) dal vescovo di Kalocsa Ádám Patachich, arcade romano. Egli, infatti, commissionò a Maulbertsch i ritratti di solo quattro personalità: *Aristotele* per la filosofia, *S. Agostino* per la teologia, *Giustiniano* per il diritto, *Newton* per le scienze. Va ricordato come nel palazzo vescovile di Kalocsa, sede di tornate poetiche arcadiche, troviamo anche una scultura marmorea raffigurante *Muzio Scevola*, posta nella *Sala degli specchi* (detta così per la presenza di quattro specchi di manifattura veneziana).

Trans-Tibisco – si legheranno in epoca successiva a quella da noi analizzata personaggi chiave della storia culturale e politica ungherese come Sándor Petőfi e Mór Jókai.

A Pápa le attenzioni di Károly Eszterházy, che era signore della città fin dal 1759, si concentrarono sulla nuova locale chiesa parrocchiale di Santo Stefano protomartire. Con questa fabbrica Eszterházy, ebbe modo di realizzare il suo modello ideale di edificio di culto romano-cattolico da utilizzare nella proclamazione della superiorità della chiesa post-tridentina. In origine Károly Eszterházy avrebbe voluto far costruire una chiesa a pianta centrale, ovvero il più simile possibile alla romana chiesa di S. Stefano Rotondo¹⁷, di proprietà del Collegio Germanico ed Ungarico e tanto cara alla memoria sia del vescovo che del locale parroco, Ferenc Galgóczi, anche lui ex studente del Germanico. Questa soluzione a pianta centrale non doveva essere stata valutata dai committenti troppo azzardata, viste le dimensioni relativamente ridotte della cittadina di Pápa. Le cose sarebbero andate diversamente se avesse prospettato una soluzione del genere per una sede vescovile come Eger con ben altre esigenze di spazi liturgici.

I lavori però iniziarono nel 1774 secondo i progetti dell'architetto Jakab Fellner che prevedevano la costruzione di una chiesa più rispondente all'uso post-tridentino: lunga 42 metri, larga 22, con due torri in facciata alte 72 metri. Conclusi nel 1777 i lavori alle strutture murarie, le attenzioni del vescovo-signore si concentrarono sulle decorazione degli interni.

Sempre in cerca di modelli da far utilizzare ai vari artisti impiegati nel cantiere di Pápa, nell'ottobre del 1777, Eszterházy tornò a scrivere a Roma per chiedere una copia delle *Storie di Santo Stefano protomartire* dipinte dal Pomarancio nel 1582–83 nella Chiesa di Santo Stefano Rotondo. Al vescovo ungherese quei dipinti dovevano senza dubbio apparire come la forma più alta di arte cristiana. Nella nuova commissione, Eszterházy si rivolse al padre paolino Adam Ordódy, che allora si trovava a Roma in qualità di maestro generale del suo ordine.

¹⁷ WEISBACH 1921, 151

Di queste preferenze del vescovo di Eger per l'arte italiana dovette averne sentore anche lo scultore tirolese Antonio Giuseppe Sartori (1712–1792), allora attivo a Pécs. Sartori, infatti, nel giugno del 1778 scrisse una lettera proponendosi per la realizzazione di 8 sculture (un S. Stefano re d'Ungheria, un S. Ladislao re d'Ungheria e 6 angioletti), da collocare sull'altare maggiore della parrocchiale di Pápa. Nella lettera, la prima di un lungo carteggio che si protrasse fino 1782, il Sartori così scriveva al vescovo di Eger: “*sendo venuto in cognizione, che l'Eccellenza Vra R.ma abbia divisato d'intraprendere qualche Fabbrica al moderno ultimo gusto d'Italia [...], e così che avra veduto il Duomo di Trento, in cui esiste l'Altar maggiore di mia opera; e da qui poiché m'atrovo qui per altri affari, ho creduto mio dovere di tributare all'E:V:R: l'ossequiosa mia servitù, quallor prevaler si volesse dell'opera mia tanto in Scultura, che in qualità d'Architetto, avendo dopo tanti anni di pratica fatti in Roma, ed in altre riguardevoli Città d'Italia, lavorato molto tempo in Tirolo [...] Antonio Giuseppe Sartori Scultore, et Architetto Tirolese*”¹⁸. Ad Eszterházy, che apprezzava molto la varietà dei colori dei marmi impiegati nella decorazione di altari e pareti delle chiese italiane, la proposta piacque subito. Fu così che il 22 gennaio 1781 il Sartori inviò al vescovo di Eger una copia in lingua italiana del contratto stipulato il 19 luglio 1779 con il capitolo di Pécs e relativo ai due altari per la cattedrale di quella città. Si trattava di “*due altari di marmi da me sugeriti di più qualità forestieri di questi paesi*” [...] “*marmo di Carrara, ed Africano, Rosso di Francia e Altri simili, per la Statue Putini sono di Alabastro*” del Tirolo, con due sculture di santi “*di quella qualità dello status nella capella ereta ad onore Francesco Primo Imperatore in Inspruchi [Innsbruck]*”. Nella stessa lettera Sartori si proponeva anche per la progettazione di chiese e aggiungeva “*Se desiderase avere qualche Pala di Pitura di Qualche Altare di Pittori Italiani, come di Verona, potrebe vedere un piccolo quadro, per vedere il suo fare, lo potrei far vedere che lo tengo apreso a me*”¹⁹.

¹⁸ Lettera riprodotta per intero in TANI 2005, *La rinascita*, 197.

¹⁹ Lettera riprodotta per intero in TANI 2005, *La rinascita*, 197–199.

Eszterházy si mostrò assai interessato alla proposta di avere un'altare “di marmi delli più Nobili, che viene costumati in Italia, che in tutta l'Ongaria ne meno in Vienna, ne in Baviera, ed Altrove non vedono di Simili per Sicuro” e chiese al Sartori un preventivo per due statue di santi alte 9 piedi viennesi e 6 puttini alti tra i 6 e i 7 piedi, opere tutte da realizzare in alabastro del Tirolo. Lo scultore tirolese rispose alla richiesta del vescovo con la lettera del 9 settembre 1781, in cui però dichiarava l'impossibilità di eseguire le due sculture grandi, “a motivo del trasporto delle strade nelle aspre montagne del Tirolo”, proponendo di scolpire in loco le sculture più piccole al prezzo di 800 fiorini l'una, vitto e alloggio compresi²⁰. Eszterházy rispose chiedendo dei campioni di alabastro tirolese, insistendo affinché Sartori realizzasse anche le due sculture dei santi Stefano e Ladislao d'Ungheria. Nei giorni successivi i campioni giunsero ad Eger, insieme ai disegni preparatori, per il tramite del canonico del Capitolo della Cattedrale di Pécs, József Koller (“Giuseppe de Coler”). Appassionato di storia, arte e numismatica, dal 1772 direttore della biblioteca vescovile, Koller è un'altra di quelle figure che meriterebbero di essere meglio conosciute (non solo in Ungheria) per il suo ampio e diversificato impegno nella promozione dell'arte e del “gusto romano” nell'Ungheria del “rinascimento” settecentesco. Sia come collaboratore dei vescovi di Pécs Klimó e Pál László dei conti Esterházy sia e soprattutto durante i lunghi periodi di “vacatio” tra un vescovo e l'altro, egli infatti fu il principale artefice del mecenatismo diocesano a Pécs. In un'altra lettera del 28 ottobre 1781, Sartori si proponeva di trasportare i blocchi d'alabastro dal Tirolo all'Ungheria per tremila e quattrocento fiorini.

Tutte queste lettere testimoniano chiaramente di una difficoltà di realizzazione della commissione. Eszterházy alla fine – nonostante le suppliche che l'artista tirolese rinnovò ancora nel gennaio 1782²¹

²⁰ HML (*Heves Megyei Levéltár*, Archivio della Contea di Heves), EGL, Class. VI. fasc. Q.N.16.a, *Antonio Giuseppe Levelei*: lettera di Antonio Giuseppe Sartori al vescovo di Eger (Pécs, 9/9/1781).

²¹ Cf. TANI 2005, *La rinascita*, 201.

– non attribuì l’incarico al Sartori ma allo scultore Philipp Jakob Prokop (1740–1814), il quale, utilizzando i disegni eseguiti dall’artista tirolese, realizzò l’altare nel 1788, facendo uso di malachite degli Urali e, per le due sculture di santi, di Marmo di Carrara.

Nel frattempo però proseguivano i lavori per la decorazione delle cupole, mentre Eszterházy decideva la commissione delle tele per gli altari laterali. Al 1781, infatti, risale l’intervento di Franz Anton Maulbertsch, il più quotato tra i pittori attivi all’epoca in Ungheria, per le tele della parrocchiale di Pápa.

Il vescovo, come suo solito, volle seguire nei dettagli anche il lavoro di Maulbertsch, il quale comunque era abituato a lavorare con l’esigente committenza ecclesiastica ungherese.

Particolarmente intensa fu l’attività di Eszterházy nel commissionare copie, in forma soprattutto di disegni, di opere più o meno famose dell’arte romana da utilizzare come modelli per le tele e gli affreschi con cui avrebbe decorato gli interni della chiesa parrocchia.

Ai primi mesi del 1782 risale la commissione di Eszterházy al suo agente romano di altre copie delle storie di Santo Stefano del Pomarancio nella Chiesa di Santo Stefano Rotondo: “*omnes picturas actuarum et miraculorum S. Stephani Protomartyris*” che si trovano nella “*Ecclesiam S. Stephani Rotundi que Ecclesia pertinet ad Collegium Germanico-Ungaricum*”. Giorgio Merenda riuscì ad esaudire la richiesta di Eszterházy già nell’aprile di quello stesso anno, servendosi del pittore romano Marco Cavicchia, “*Discipulo Celebris Pictoris, qui denominatur Battoni*” (Batoni). Cavicchia portò a termine il lavoro entro il 30 giugno e nel mese di luglio le copie giunsero ad Eger. Il vescovo apprezzò molto il lavoro del Cavicchia e chiese una nuova “*delineatio della Sepoltura di S. Stefano*”²².

Il passo successivo fu quindi quello di concordare con Maulbertsch, sulla base della documentazione iconografica giunta dall’Italia, le caratteristiche del lavoro.

²² Lettera citata in TANI 2003.

Nonostante alcune divergenze con il committente, Maulbertsch poté iniziare a dipingere nella stessa estate del 1782.

L'artista concluse la decorazione della chiesa entro il 1785 ed il risultato soddisfò assai il vescovo, la cui volontà – al prezzo di un generale impoverimento dello stile di Maulbertsch²³ – aveva pesato molto durante la realizzazione delle varie scene, in particolare quelle delle tre grandi volte della navata centrale (raffiguranti l'*Ordinazione diaconale di S. Stefano Protomartire*, nella prima volta; *La predica di S. Stefano Protomartire*, nella seconda; *Stefano invoca il perdono divino per i suoi persecutori*, nella terza, la più vicina all'altare).

Come era accaduto per la volta della biblioteca del *Lyceum*, anche a Pápa si optò, almeno per quanto riguarda le scene centrali della seconda e della terza volta, per un'ambientazione gotica, al fine di dare maggior profondità ai dipinti. Una scelta che non annulla i continui riferimenti alla Roma classica (Castel Sant'Angelo e la piramide di Caio Cestio raffigurati nella pittura della prima volta) e ai dipinti tardo rinascimentali della chiesa di Santo Stefano Rotondo, usati come modello un po' in tutto il ciclo.

L'uso dei modelli romani (spesso speculari) è particolarmente evidente in alcune delle scene minori dipinte a grisaille nelle tre volte della navata centrale.

Nella seconda volta, per esempio, troviamo sul lato sinistro una grisaille raffigurante *Stefano che guarisce due storpi* che ricalca fedelmente l'analogo soggetto sul lato di Sud-Est della balastra del presbiterio della chiesa di S. Stefano sul Celio. Lo stesso si dica per la grisaille con *I dottori della Sinagoga si meravigliano dei miracoli di Stefano*, in stretta relazione con l'identico soggetto dipinto sul lato Sud della balastra della chiesa romana.

La prima grisaille sul lato sinistro della terza volta, raffigurante *Le reliquie di S. Stefano ridonano la vita ad un defunto*, riprende invece l'analogo soggetto sul lato Ovest della balastra dipinta dal Pomarancio. Tratti dai dipinti celimontani risultano anche i soggetti e l'impianto delle altre grisaille della terza cupola, raffiguranti *Le*

²³ GALAVICS 2001. 438.

reliquie di S. Stefano ridonano la vista a una donna, la Resurrezione di Eucario e l'Apparizione di S. Stefano a Sarolta.

Tema, quest'ultimo, narrato nelle storie della vita di S. Stefano re d'Ungheria e raffigurante la madre del primo re cristiano ungherese, moglie del duca Géza, che riceve in sogno la visita di S. Stefano protomartire annunciante la nascita del figlio.

Anche per la realizzazione delle tele degli altari laterali Eszterházy volle partire da modelli romani.

Nel 1782 Cavicchia fu incaricato dal prelado ungherese di eseguire una copia "*coloribus illuminata*" di una "*Imago S. Caroli Borromei*". Tale copia, pagata 14 scudi e 55, partì da Roma nel novembre 1782 a cura dell'agente Merenda, che la trovò "*melior omnium mihi visa est*". Una volta giunta in Ungheria, la nuova copia di Cavicchia fu sicuramente usata l'anno seguente dall'artista di Eger Johannes Zirckler nella realizzazione della tela raffigurante *S. Carlo Borromeo porta la comunione agli appestati*, collocata poi sul primo altare del lato sinistro della parrocchiale di Pápa²⁴.

Il flusso da Roma all'Ungheria di copie di opere d'arte famose, bozzetti, disegni, progetti e rilievi, oltre a reliquie per Pápa (nel 1783 erano giunte da Roma le reliquie di S. Marziale, che Eszterházy fece collocare nella cappella della Vergine), commissionate da Eszterházy continuò comunque anche dopo la fine dei lavori alla chiesa parrocchiale.

Nell'autunno del 1784, per esempio, il vescovo si rivolse all'agente romano con una nuova richiesta, riguardante la copiatura delle decorazioni a marmi policromi delle due chiese romane di *Santa Caterina a Magnanapoli* e *Santa Maria dell'Umiltà*. Merenda commissionò tale lavoro all'architetto romano Gaetano Nesi, il quale – per motivi di salute ci dicono le fonti archivistiche (Tani 2003) – consegnò i rilievi soltanto tra l'aprile e l'agosto del 1785. Nel settembre di quello stesso anno partirono da Roma anche due copie di altrettante opere dell'argentiere Giuseppe Agricola: una

²⁴ PIGLER 1922. 41.

“*delineatio Candelabrum ex bronzo Eccl. S. Apoll.*” ed un rilievo dell’“*Ostiario Collegi Germ. pro viaticis*”.²⁵

Nell’aprile del 1788, invece, Marco Cavicchia eseguì per Eszterházy una copia “in charta tantum cum distinctione Coloru, eadem fore est illa, que erogando est in adumbratione dicta Imaginis Italico idiomata Sbozzetto”, giudicata dall’agente Merenda “pulcherrima, et egregia” e raffigurante “super Craticula S. Laurentius, super qua martyrrium subivit”.²⁶

Una nuova commissione giunse a Roma nel marzo del 1790, quando Eszterházy ordinò a Merenda di procurargli una copia di un’opera famosa raffigurante la Maddalena. L’agente romano pensò subito alla *Maddalena* di Guido Reni conservata in Palazzo Barberini (oggi nella Galleria Nazionale d’Arte Antica di Palazzo Corsini), che fece subito copiare, sempre al Cavicchia, e spedire in Ungheria.²⁷ Avendo però il vescovo giudicato la *Maddalena* di Guido Reni poco adatta ad esser collocata in una chiesa, poiché “*provocare potest Iuvenas ad concupiscentiam*”,²⁸ Merenda fu costretto a far copiare un’altra opera. Fu così che giunse ad Eger una copia della *S. Maria Maddalena in contemplazione della Croce camilliana portata in gloria dagli angeli* di Michele Rocca detto il Parmigiano, “*quam exstat in Ara Maiore S. Maria Magdalena*” dei Camilliani.²⁹

²⁵ HML, EGL, Class. XII., fasc. 3/f/4.7.G.c., lettere di Giorgio Merenda (Roma, 30/6/1785, 6/9/1785, 8/10/1785).

²⁶ HML, EGL, Class. XII., fasc. 3/f/4.7.G.c., lettere di Giorgio Merenda (Roma, 18/5/1788, 28/6/1788). Non sappiamo con certezza di quale opera famosa fosse copia lo “sbozzetto” di Cavicchia, anche se immediatamente ci verrebbe da pensare al *Martirio di S. Lorenzo* dipinto in Santo Stefano Rotondo.

²⁷ EEL (*Egri Egyházmegyei Levéltár*, Archivio Diocesano di Eger), *Archivium vetus, Acta extraneorum, Miscellanea*, 314.2266: *Agentis Romani correspondentia*, lettere di Giorgio Merenda (Roma, 8/5/1790, 3/7/1790 e 24/7/1790).

²⁸ EEL, *Archivium vetus, Acta extraneorum, Miscellanea*, 314.2266: *Agentis Romani correspondentia*, lettera di Giorgio Merenda (Roma, 30/6/1790).

²⁹ EEL, *Archivium vetus, Acta extraneorum, Miscellanea*, 314.2266: *Agentis Romani correspondentia*, lettera di Giorgio Merenda (Roma, 30/6/1790).

Un'altra copia raffigurante lo *Sposalizio della Vergine*, realizzata per 30 scudi ancora da Cavicchia, parti da Roma il 22 settembre 1792 con destinazione Eger.³⁰

Nel novembre 1793, invece, Eszterházy ordinò una copia di un'opera raffigurante gli apostoli Pietro e Paolo. In un primo momento Merenda pensò di far copiare al Cavicchia alcune pitture in "*Palatio Pontificio, et in Palatio Senatus nostri Populique Romani, ac in Palatijs Principesco nostrorum Romanorum*". Nel febbraio 1794, invece, Cavicchia fu pagato 30 scudi per la realizzazione di un "*quadretto, assembrante la divisione di S. Paolo*", copia dell'*Incontro di S. Pietro e Paolo prima del martirio* conservato nella chiesa romana di S. Lucia del Gonfalone.³¹

Nel marzo 1796, infine, Cavicchia realizzò per Eger il rilievo dell'altare maggiore della chiesa della SS. Trinità dei Pellegrini e una copia "alta palmi tre" della tela di Guido Reni, raffigurante la *La Trinità*, posta su di esso.³²

Che cosa voleva farci il vescovo con tutte queste copie, rilievi, bozzetti e disegni provenienti da Roma? Le fonti d'archivio non ce lo dicono.

Sappiamo, però, che nel 1784 Josef Grossmann, architetto di fiducia degli Esterházy di Tata, aveva presentato al vescovo di Eger un progetto per la nuova cattedrale di Eger. Potrebbe essere che Eszterházy intendesse utilizzare queste copie romane, almeno in parte, per i progetti della nuova cattedrale di Eger? Una ipotesi da verificare, considerando che il progetto di Grossmann prevedeva la costruzione di una chiesa molto più grande di quella di Pápa, con all'interno molti altari, due torri campanarie laterali e ricca di rimandi alle grandi chiese romane, in particolare quelle di S. Agnese in Agone e di S. Pietro in Vaticano³³.

³⁰ EEL, *Archivium vetus, Acta extraneorum, Miscellanea*, 314.2266: *Agentis Romani correspondentia*, lettera di Giorgio Merenda (Roma, 22/9/1792).

³¹ EEL, *Archivium vetus, Acta extraneorum, Miscellanea*, 314.2266: *Agentis Romani correspondentia*, lettera di Giorgio Merenda (Roma, 19/3/1794).

³² EEL, *Archivium vetus, Acta extraneorum, Miscellanea*, 314.2266: *Agentis Romani correspondentia*, lettera di Giorgio Merenda (Roma, 13/4/1796).

³³ BORSI 1980. 218–225.

Rimandiamo però questi interessanti interrogativi di carattere storico-artistico e concentriamoci a conclusione nel cercare di dare una valutazione più generale dell'operato di Károly Eszterházy in qualità di mecenate delle arti a partire da quanto appena visto in due realtà così diverse ma per molti aspetti simili come Pápa e Eger.

Conclusioni

Considerando quanto detto sul contesto sociale (sviluppo economico e culturale), politico (riformismo illuminato dei sovrani Asburgo interessato a volgere a proprio favore la storica sovrapposizione in Ungheria di Stato e Chiesa) e religioso (presenza di a-cattolici, soprattutto calvinisti) del '700 ungherese in cui Károly Eszterházy si trovò ad operare e visti gli esiti concreti dell'azione di mecenatismo dello stesso prelado, possiamo concludere proponendo una lettura dei complessi artistici e architettonici della parrocchiale romano-cattolica di Pápa e del *Lyceum* di Eger tutta in chiave controriformista. Eszterházy avrebbe, infatti, inteso caricare le sue realizzazioni mecenatistiche di una funzione di promozione di un modello comportamentale e valoriale totalizzante, rivolto a tutti gli strati sociali dell'Ungheria del XVIII secolo ed in particolare a tutti coloro che ambivano a vario titolo a mettere in discussione il ruolo egemone della Chiesa (monarchica) romano-cattolica nella società.

Tra gli elementi principali dell'impianto ideologico e propagandistico del grande mecenate ungherese potremmo in particolare evidenziare l'insistenza sul tema del Regno d'Ungheria come stato apostolico, mariano, indissolubilmente legato alla monarchia universale religiosa del pontefice, inteso però anche nelle sue funzioni di pastore, guida e autorità d'indirizzo di tutte le monarchie "laiche", secolari, compresa la monarchia asburgica, in quanto titolare del imavente il titolo di "Sacro Romano Impero" e – a maggior ragione – in quanto titolare della *Sacra, Angelica, et Apostolica Regni Hungariae Corona*. La dedicazione a re santi della dinastia degli Arpad (Santo Stefano, Sant'Emerico, San Ladislao) poteva aver infatti la funzione di ricordare a tutti che l'essere "cattolico" (romano-cattolico) e l'essere "ungherese", alla luce di

una certa linea interpretativa della storia del paese danubiano (che incorporava, come abbiamo visto, anche Mattia Corvino), erano due condizioni inscindibili. Da ciò ne veniva dedotta la subordinazione di sovrano e sudditi dell'Ungheria alla chiesa di Roma (anche a costo del martirio, come suggerito – nel caso delle committenze di Eszterházy – dalle reliquie e immagini di Santo Stefano protomartire, San Lorenzo e San Marziale fatti giungere da Roma).

E quindi l'impegno a seguire gli insegnamenti della Chiesa di Roma per tutta la società, dalle donne ai sacerdoti, dai contadini agli uomini di cultura e di governo.

E così abbiamo da una parte la promozione dei culti di S. Simplicio (presentato come il papa che nel V secolo aiutò ad alleviare le sofferenze causate dalle così dette “invasioni barbariche”) e di San Borromeo (l'arcivescovo di Milano, celebrato per la sua opera in favore dei poveri durante la peste) mentre dall'altra abbiamo quello, per esempio, di Maria Maddalena.

Un sistema propagandistico e ideologico incardinato sulla centralità di Roma, vista come fonte insuperabile di ogni legittimazione politica, morale, religiosa, culturale, scientifica.

Un siffatto piano comunicativo ovviamente non era certamente esclusiva di Károly Eszterházy, anzi. Per esempio, di casi di uso di santi “nazionali” ungheresi nelle chiese danubiane³⁴ ce ne sono in abbondanza (nonostante tentativi di rititolatura). Per non parlare degli esempi che potremmo fare per gli altri casi citati in questa sede.

Quel che però impressiona è il modo con cui ancora oggi, grazie alla documentazione d'archivio, siamo in grado di ricostruire, fin nei minimi dettagli, il ruolo avuto dal grande prelato ungherese Károly Eszterházy nella definizione di questo piano propagandistico e nella scelta degli strumenti con cui veicolare tale apparato di miti, modelli, simboli e valori.

³⁴ Dalla cittadina csángo di Pusztina, in Moldavia, alla cattedrale di Zagabria, in Croazia, passando dalla cattedrale di Debrecen, per la quale si rimanda a G. GYÖRFFY s. d.

In questo crediamo stia, nell'ambito dello studio della storia della cultura ungherese, danubiana ed euro-mediteranea del XVIII secolo, l'importanza del caso ungherese qui discusso.

Resta l'auspicio di poter vedere approfondita ancor di più la ricerca su questo tema ed in particolare un quel capolavoro dell'azionismo cattolico in ambito culturale, educativo e artistico che è il *Lyceum* e i suoi mirabili interni.

Bibliografia citata

- ANDERSON Benedict, *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*, London–New York, Verso, 1983
- BALOGH István, *A mi iskolánk = Debrecen a magyar művelődés őrhelye*, Debrecen, Világtalálkozó Alapítvány, 1991, 23–25.
- BITSKEY, István, *Il Collegio Germanico-Ungarico di Roma: contributo alla storia della cultura ungherese in età barocca*, Roma: Viella, 1996
- BÓNISNÉ WALLON Emma, *Pilgram Antal váci székesegyházterve*, Művészettörténeti Értesítő, VII (1957), 29–37
- BORSI Franco, *Bernini architetto*, Milano, 1980
- CHABOD Federico, *L'idea di nazione*, Roma, Editori Laterza, 1961
- Entz Géza, *Magyar főpapok művészeti és műveltségi tevékenysége a XVIII*, Budapest, Stephaneum Ny., 1943.
- GALAVICS Géza, MAROSI Ernő, MIKÓ Árpád, WEHLI Tünde, *Magyar művészet a kezdetektől 1800-ig*, Budapest, 2001
- GELLNER, Ernest, *Nations and Nationalism*, Oxford, Blackwell, 1983
- G. GYÖRFFY Katalin, *Debrecen székesegyház*, Budapest, s.d.
- MASITS László, *A város jellemzése = Debrecen a magyar művelődés őrhelye*, Debrecen, Világtalálkozó Alapítvány, 1991, 31–34.
- MOJZER Miklós, *A váci barokk rezidencia*, in *Művészettörténeti Értesítő*, X (1960), 280–289
- PIGLER Andor, *A Pápai plébániatemplom és a mennyezetképei*, Budapest, 1922
- TANI, Maurizio, *La committenza artistica del vescovo di Eger, Károly Eszterházy, nell'Ungheria del XVIII secolo*, *Commentari d'Arte*, 17–19 (2003), 92–107
- TANI, Maurizio, *Il ruolo degli Scolopi nel rinnovamento delle arti nell'Europa danubiana del XVIII secolo*, *Ricerche*, n. 85 a. XXV (2005), 44–55

- TANI, Maurizio, *La rinascita culturale del '700 ungherese. Le arti figurative nella grande committenza ecclesiastica*, Roma, Gregorian University Press, 2005
- TANI, Maurizio, *Storia d'Italia 1. Preistoria, età antica e storia medievale della regione italiana fino al secolo XI d.C.*, Roma, Aracne editrice, 2011
- VITOLO, Giovanni, *Medioevo. I caratteri di un'età di transizione*, Milano, Sansoni, 2003
- WEIBACH, Werner: *Der Barock als Kunst der Gegenreformation*, Berlin, Paul Cassirer, 1921

Összefoglalás

Művészet, propaganda és identitás építés a XVIII. századi Hungariában. Eszterházy Károly, Egri püspöknek és Pápa főúrnak itáliai ízlésű mecenatúrája

A tanulmányban a szerző, Eszterházy Károly egri és pápai mecenatúrájának eredményeit mutatja be. Bemutatja, hogy egy felkészült főpap és főúr miként tudja befolyásolni, irányítani megrendeléseivel az általa megrendelt alkotások ikonográfiai programját, azok szellemi üzenetét.

Pápa és Eger két szimbolikus hely, hiszen Pápám működött a neves Református Kollégium, Eger pedig Debrecennek, a magyar reformátusok egyik legfontosabb központjának volt ellenpólusa.

Eszterházy Károly fő propaganda eszközei közé lehet sorolni az Egri Lyceum és a pápai katolikus plebánia templom épületét. Eszterházy másolatokat rendelt Rómából, illetve itáliai művészeket hívott Magyarországra, és munkát adott nekik. A legutóbbi évek levéltári kutatásai többük nevét is napvilágra hozta: Gaetano Nesi, Giuseppe Agricola, Sebastiano Ronconi és Marco Cavicchia, a Pompeo Batoni tanítvány. A római segítségért cserébe, ő maga is támogatást nyújtott, például a Szent Ignác templom *Prima Primaria* kápolna restaurálásához.

A tanulmány azokat a momentumokat elemzi, hogy Eszterházy Károly személyesen milyen mértékben folyt bele a két épület dekorációjának kialakításában. Miként alakítja az ikonográfiai programot katolikus propaganda célokra, modern itáliai ízléssel, amikor a tiroli Antonio Giuseppe Sartori szobrászt alkalmazta.